

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО

МУЗИКА Леся Анатоліївна

УДК 347

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

12.00.03 – цивільне право та цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України.

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України
Стефанчук Руслан Олексійович,
Верховна Рада України, Перший заступник Голови

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
Майданик Роман Андрійович,
Інститут права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри цивільного права
доктор юридичних наук, професор
Бичкова Світлана Сергіївна,
Національний аерокосмічний університет
ім. М. С. Жуковського «ХАІ», професор кафедри 103
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
Яроцький Віталій Леонідович,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
завідувач кафедри цивільного права № 2

Захист відбудеться 11 травня 2021 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.236.02 в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.
Автореферат розісланий 9 квітня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор юридичних наук

О. О. Кваша

Підписано до друку 07.04.2021.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9. Тираж 100 пр. Зам. № 0269

Віддруковано в друкарні ФОП ПАЛИВОДА А. В.
03061, м. Київ, пр-т Відрадний, 95/Е, тел.факс (044) 351-21-90

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Цивільно-правова політика є складовою правової політики держави, і відповідно – соціальної (та державної політики загалом). Вона здатна відігравати важливу роль у житті кожної людини, суспільства і держави. Власне така державна діяльність має передувати практиці формування та застосування цивільного законодавства. У свою чергу, без наукового обґрунтування цивільно-правової політики законодавець часто діє навмання, «користуючись» інстинктом там, де наука могла б створити тверду і надійну основу. Звісно, парламент не завжди враховує пропозиції, що розробляються у межах галузевих видів правової політики. Водночас такої доктринальної підтримки (на рівні стратегії, тактики, аналітики, моніторингу) у цивільно-правовому напрямі вітчизняний законодавець наразі позбавлений.

Всі види правової політики (як і галузі права) – тісно взаємопов'язані. Ще наприкінці XIX – початку XX ст. такі вчені-юристи, як С. А. Муромцев, Є. В. Васьковський, Г. Ф. Шершеневич, Л. Й. Петражицький виокремлювали галузеві види правової політики, зокрема й цивільно-правову політику. Натомість у вітчизняній доктрині цивільного права проблема цивільно-правової політики до останнього часу залишалася недослідженою. І такий стан спостерігається тоді, коли існує соціальна обумовленість цивільно-правової політики як об'єктивної реальності, що переконливо підтверджується низкою встановлених дисертантом факторів. Зокрема, в історичному аспекті визнається неспростовним доказом заподіяння неабиякої шкоди народам колишнього СРСР більшовицьким експериментом радянського правління – на його початку, відповідно до комуністичної ідеології, взагалі заперечувались приватноправові відносини. Задля такої стратегії влада ухвалювала «необхідне» цивільне законодавство, забороняла приватну ініціативу трудової людини, чинила тиск на суди. Від такої політики, що характеризувалася неабияким (часто репресивним) домінуванням публічних інтересів над приватними, цивільно-правове регулювання упродовж десятиліть зазнавало системної руйнації. Набутий негативний досвід має стати уроком для України – як застереження нам і прийдешнім поколінням.

Важливу роль у розумінні соціальної обумовленості цивільно-правової політики відіграють правові фактори. Вони знаходять своє відображення у чинному законодавстві, і насамперед – в Основному Законі України. Актуальне значення мають і політичні фактори, що виявляються, зокрема, у євроатлантичних прагненнях нашої держави. У цьому аспекті для успішної адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу визнається необхідною наявність науково обґрунтованої цивільно-правової доктрини з чітко визначеною стратегією і тактикою.

За результатами проведеного автором соціологічного дослідження (2017–2019 рр.) встановлено, що спеціалісти в галузі правознавства переважно не заперечують факт існування цивільно-правової політики як різновиду правової політики і визнають за необхідне розробку відповідної доктрини та впровадження її здобутків у практичну діяльність.

Зазначені обставини свідчать про актуальність обраної теми дисертації, що налаштовує на пошук у межах предмета дослідження.

Основним теоретичним підґрунтям дослідження є наукові здобутки у сфері правознавства, зокрема, таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: Є. В. Васьковський, М. А. Гредескул, Д. Д. Грім, Р. фон Єринг, Д. І. Меєр, С. А. Муромцев, Л. Й. Петражицький, Й. О. Покровський, Ф. К. фон Савіньї, В. І. Синайський, Г. Ф. Шершеневич – *спадок дорадянського періоду*; М. М. Агарков, Ч. Н. Азімов, С. С. Алексєєв, С. М. Братусь, Д. В. Боброва, О. В. Васильєв, А. В. Венедіктов, Д. М. Генкін, Є. А. Гетьман, А. Б. Годес, О. Г. Гойхбарг, А. В. Дозорцев, М. Д. Єгоров, О. С. Йоффе, Д. А. Керімов, С. Ф. Кечекьян, О. О. Красавчіков, О. А. Підпригора, О. А. Пушкін, В. М. Сиріх, П. І. Стучка, В. А. Тархов, Ю. К. Толстой, Р. Й. Халфіна, В. Ф. Яковлев – *надбання радянської доби*; А. Ю. Бабаскін, О. А. Беляневич, І. Е. Берестова, С. С. Бичкова, В. І. Борисова, Є. В. Вавлін, В. А. Васильєва, І. В. Венедіктова, О. М. Вінник, М. К. Галянтич, С. П. Головатий, Б. М. Гонгало, С. Д. Гринько, А. Б. Гриняк, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, Ю. О. Заїка, Р. Кабрійак, І. Р. Калаур, І. С. Канзафарова, М. С. Кельман, Н. С. Кузнєцова, І. М. Кучеренко, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, О. Л. Копиленко, В. М. Коссак, О. О. Кот, О. В. Кохановська, О. Д. Крупчан, В. В. Луць, Р. А. Майданик, О. Л. Маковський, М. М. Малєїна, О. В. Малько, В. К. Мамутов, М. І. Матузов, В. М. Махінчук, В. П. Мозолін, Н. М. Онищенко, О. О. Отраднава, Н. М. Пархоменко, О. О. Первомайський, О. В. Петришин, М. Д. Пленюк, Є. В. Погорєлов, С. О. Погрібний, О. П. Подцерковний, В. Д. Примак, Ю. Д. Притика, П. М. Рабінович, З. В. Ромовська, Я. В. Сімутіна, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук, М. К. Сулейменов, Є. О. Суханов, Г. П. Тимченко, О. Д. Тихоміров, В. І. Труба, П. Л. Фріс, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, М. Ю. Челишев, Я. М. Шевченко, С. В. Шевчук, Ю. С. Шемшученко, Р. Б. Шишка, О. О. Штефан, В. С. Щербина, О. С. Яворський, В. Л. Яроцький – *досягнення сучасного періоду*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає програмним нормативно-правовим актам, зокрема: Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (схвалена Указом Президента України 12 січня 2015 р., № 5); Національній стратегії у сфері прав людини (затверджена Указом Президента України 25 серпня 2015 р., № 501); Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року (затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р). Тема дослідження узгоджена зі Стратегією розвитку наукових досліджень НАПрН України на 2016–2020 роки (затверджена постановою загальних зборів НАПрН України від 3 березня 2016 р.). Дисертацію виконано згідно з планом науково-дослідницької роботи відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України – у межах теми «Договірне регулювання приватноправових відносин у цивільному праві України» (2016 – 2020 рр.).

Тема дисертації затверджена вченою радою Академії адвокатури України (протокол № 4 від 27 грудня 2010 р.) та уточнена вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (протокол № 10 від 23 жовтня 2019 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є розв'язання важливої науково-прикладної проблеми – формування сучасної концепції цивільно-

правової політики України, що вирізняється доктринальними підходами до оптимального врегулювання цивільних правовідносин, а також розробка на її основі практичних пропозицій щодо вдосконалення приватноправового регулювання особистих немайнових і майнових відносин.

Досягнення зазначеної мети започаткує рух системного осмислення нового, відповідно до предмета дослідження, наукового напрямку у вітчизняному правознавстві.

Визначено такі *завдання* дослідження:

- розкрити проблему конвергенції приватного та публічного у цивільному праві;
 - систематизувати наукові знання про поняття правової політики Української держави;
 - здійснити аналітичний огляд методологічного інструментарію дослідження проблеми цивільно-правової політики;
 - висунути й обґрунтувати наукову гіпотезу про застосування верховенства права як методу пізнання;
 - визначити реальний потенціал практичного запровадження в ужиток верховенства права як наукового методу через методіку його застосування – «Rule of Law Checklist»¹ («Мірило правовладдя»)²;
 - пізнати стан дослідження проблеми цивільно-правової політики: від витоків до сьогодення;
 - розробити власну дефініцію поняття «цивільно-правова політика України»;
 - розглянути кореляцію цивільного права і цивільно-правової політики як проблему синергії;
 - започаткувати дослідження соціальної обумовленості цивільно-правової політики;
 - провести власне соціологічне дослідження з метою з'ясування думки фахівців у галузі правознавства про феномен «цивільно-правова політика»;
 - охарактеризувати поняття, систему та види міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики;
 - розкрити форми реалізації цивільно-правової політики;
 - виявити і систематизувати новопосталі проблеми-виклики у сфері реалізації вітчизняної цивільно-правової політики на тлі російської агресії проти України;
 - окреслити актуальні національно- та міжнародно-правові засоби протидії російській агресії у цивільно-правовому напрямі.
- Об'єктом дослідження* є суспільні відносини у сфері цивільно-правової політики.

Предмет дослідження – цивільно-правова політика України.

Методи дослідження. Під час дослідження використані філософські, загальнонаукові та спеціально наукові методи пізнання правових явищ. Зокрема,

¹ Checklist (амер. 'tʃeklɪst) – список, перелік, контрольний список (перелік).

² Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Ухвалено Венеційською комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11 – 12 березня 2016 р.) / переклад з англійської Сергія Головатого. USAID, червень 2017. 163 с. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/Mirylo_pravovladya.pdf

у всіх підрозділах праці широко застосовувався *діалектичний метод*. З-поміж іншого, завдяки використанню діалектичного методу категорія «цивільно-правова політика» досліджувалась крізь призму не лише приватного, а й публічного права (розділ 4). *Догматичний (формально-логічний) метод* застосовувався під час тлумачення змісту нормативно-правових актів, формулювання дефініцій правових понять (зокрема, у розділах 2 і 5). *Системний метод* слугував дослідженню видів міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики (підрозділи 4.1–4.5). За допомогою історико-правового методу простежено процес наукового зародження цивільно-правової політики, формування її теоретичних засад у працях класиків цивілістики (підрозділ 3.1). *Герменевтичний метод* сприяв, зокрема, пізнанню понятійного апарату цивільного права, з'ясуванню і розв'язанню різноманітних проблем, що виникають у судовій практиці (підрозділи 5.1–5.2, розділ 6). *Порівняльно-правовий метод* став у пригоді під час дослідження проблеми міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики (підрозділи 4.1–4.5). Важливу роль у дисертації відіграв *соціологічний метод* – слугував дослідженню соціальної обумовленості цивільно-правової політики (підрозділ 3.4).

В аспекті методологічної проблематики автором висунута й обґрунтована наукова гіпотеза щодо необхідності і можливості використання всесвітнього феномена *верховенства права як наукового методу дослідження* у правознавстві; за допомогою документа Венеційської комісії «Rule of Law Checklist» здійснена його верифікація.

Емпіричну базу дослідження становлять: матеріали судової практики застосування цивільного, сімейного, житлового законодавства (рішення в окремих справах та відповідні узагальнення судової практики, здійснені Верховним Судом України, Верховним Судом, Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ); практика Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини у зазначених категоріях справ; результати соціологічного дослідження, здійсненого автором протягом 2017–2019 рр. (має за основу не випадкову вибірку і спеціалізоване (експертне) опитування; респондентами виступили 300 науковців і практиків).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним і системним науковим дослідженням сучасних проблем цивільно-правової політики України, на підставі якого розроблено концепцію (систему поглядів, загальний задум) цього напрямку державної діяльності. Зокрема, в дисертації

уперше:

1) до наукового обігу введено поняття «система правової політики», під якою слід розуміти складник правової системи, що утворений як сукупність взаємопов'язаних між собою галузевих видів правової політики, інтегрованих відповідними принципами; така система зумовлена сполученням приватних і публічних інтересів, внутрішня організація якої характеризується єдністю галузевих видів правової політики, узгоджених і диференційованих у відносно самостійні структурні утворення;

2) розроблено дефініцію цивільно-правової політики у двох її значеннях:

а) це *доктрина* (передусім стратегічного спрямування), що вивчає проблеми оптимального врегулювання цивільних правовідносин і є результатом

теоретичного осмислення, спрямованого на вдосконалення цивільного законодавства і практики його застосування;

б) це науково обґрунтована, послідовна і системна *діяльність держави* – стратегія, тактика, аналітика, управління, а також моніторинг виконання ухвалених рішень (законів, указів Президента України, урядових актів, планів заходів), що здійснюється з метою забезпечення оптимального функціонування і розвитку цивільно-правових відносин і практики застосування цивільного законодавства. У широкому розумінні, цивільно-правова політика вирішує два основних завдання: визначити, яким максимально ефективним шляхом за допомогою цивільно-правових норм можна досягнути відповідних соціальних результатів; передбачити соціальні наслідки реалізації конкретних цивільно-правових норм.

3) сформульовано визначення поняття методології цивільно-правової політики (у розумінні доктрини) – це система знань (наявних і які формуються): а) що складається з ідей, теорій, вчень, концепцій про цивільно-правову політику, юридичні конструкції та інститути, про становлення цивільно-правової політики, її соціальну обумовленість; б) що використовуються для розробки фундаментальних наукових досліджень, результатом яких є зокрема гіпотези, теорії, нові методи пізнання, виявлення закономірностей розвитку суспільства в аспекті пізнання і вдосконалення стратегії і тактики ефективної діяльності держави у приватноправовій сфері; в) як результатів теоретичного осмислення, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства і практики його застосування;

4) на підставі критичного мислення (передусім не схилиючись абсолютно до правового прагматизму) висунута й обґрунтована наукова гіпотеза щодо необхідності і можливості використання всесвітнього феномена верховенства права як наукового методу дослідження у сфері правознавства, діяльності держави та приватноправових відносин; запровадження цього методу дозволить значно розширити горизонти пізнання предмета правової науки в цілому, і цивільного права та цивільно-правової політики зокрема. Запропоновано таке формулювання наукової гіпотези про існування методу верховенства права (по-іншому, юридичний метод пізнання):

«Якщо верховенство права – планетарна соціальна цінність, в основі якої лежать інтереси, права та свободи людини, то цей феномен-ідеал може слугувати (як метод) у науковому пізнанні функціонування інститутів права і держави у конкретній країні»;

5) визначено, що практична реалізація верховенства права як наукового методу цілком реальна через методику його застосування – «Rule of Law Checklist» («Мірило правовладдя»): для оцінювання стану функціонування елементів верховенства права цим документом передбачено застосування відповідних еталонних тестів. На конкретних практичних прикладах проілюстровано, як в реальності можна застосовувати метод верховенства права (юридичний метод пізнання). Водночас у такий спосіб певною мірою здійснено верифікацію висунутої гіпотези. Положення наукової новизни одержаних результатів, що відображені, зокрема, у пунктах 4 і 5 цієї рубрики, свідчать про наявність у дисертації ознак *фундаментального дослідження* (відповідно до п. 33 ч. 1 ст. 1 Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність»);

6) обґрунтована необхідність корегування стрижневих елементів (і доповнення новими елементами) всесвітнього ідеалу «верховенство права» – в редакції історично важливого документа Венеційської комісії «Rule of Law Checklist»; чутливі питання верховенства права набудуть більш виразного змісту, якщо:

елемент «законність» уточнити – «законність, яка має за основу демократичне та науково обґрунтоване законодавство»;

до існуючих додати ще такі два елементи: а) «юридичний обов'язок обґрунтування доводів щодо ухваленого рішення»; б) «недопущення корупційних ризиків»;

7) в аспекті посилення наукових пізнавальних можливостей визнано доцільним (і започатковано автором) дослідження *соціальної обумовленості* цивільно-правової політики, під якою слід розуміти визначену об'єктивними обставинами необхідність відповідного наукового обґрунтування такої політики (як доктрини) та ефективного, з позицій виробленої стратегії і тактики (як виду державної діяльності), законодавчого регулювання певних цивільно-правових відносин – у сьогоденні чи в майбутньому;

8) аргументована продуктивність виокремлення таких основних факторів соціальної обумовленості становлення цивільно-правової політики, як: аксіологічні, історичні, соціально-економічні, правові, політичні, доктринальні (у сфері правознавства), правозастосовні. Зроблено висновок, що проаналізовані у дисертації фактори слугують переконливими науковими доказами необхідності становлення вітчизняної цивільно-правової політики; вони свідчать про самостійне місце такої політики в системі галузевих видів правової політики і водночас мають важливе значення для науки цивільного права та практики його застосування;

9) за результатами здійсненого автором соціологічного дослідження зроблено логічний підсумок, що осмисленню й обґрунтуванню необхідності вітчизняної цивільно-правової політики додатково сприяє характеристика соціологічних факторів, які відображають панівну думку правничої наукової спільноти про реальність власне такого напрямку діяльності держави і необхідність розвитку відповідної доктрини;

10) обґрунтовано остаточну думку автора щодо існування *системи* факторів соціальної обумовленості цивільно-правової політики України, а не простої їх сукупності. Всі фактори поєднані між собою різними видами зв'язку, взаємозалежні і тісно взаємодіють, отже – детермінують, визначають цивільно-правову політику як об'єктивну реальність. Водночас кожен різновид факторів є унікальним у своєму «автономному статусі». У такій специфічній суперечності загалом відображена особливість і повноцінність «співіснування» феноменів права і політики – виразний прояв одного із трьох законів діалектики: «єдність і боротьба протилежностей»;

11) встановлено шкідливі наслідки – реальні і потенційні, що спричиняються чи можуть настати через відсутність (або неналежний рівень функціонування, або заперечення, ігнорування) цивільно-правової політики;

12) визначено та упорядковано множини основних перспективних напрямів подальших наукових досліджень в аспекті цивільно-правової політики України; *удосконалено:*

13) аргументацію на користь розуміння пріоритетності феномена права щодо іншого явища – політики (стосовно до першості за часом у зародженні та в

аспекті справедливого домінування у демократичному суспільстві); відповідно до цього спростована протилежна думка окремих юристів і зроблено висновок: у вирішенні питань про охорону і захист приватних інтересів цивільне право має відігравати провідну роль, завжди матиме перевагу порівняно із цивільно-правовою політикою;

14) теоретичні положення про баланс приватних і публічних інтересів: урівноважування інтересів, охорона і захист суспільних і державних інтересів через охорону та захист приватного інтересу і є тим балансом інтересів, якого має прагнути держава в особі влади;

15) підхід щодо використання методологічного інструментарію у цивільно-правових дослідженнях (через обґрунтування необхідності та можливості застосування новітніх і нетрадиційних методів наукового пізнання);

16) в аспекті *de lege ferenda* положення ст. 3 ЦК України (загальні засади цивільного законодавства), в якій за аналогією з процесуальними кодексами запропоновано передбачити принцип верховенства права;

набули подальшого розвитку положення щодо:

17) актуалізації подальшої розробки глобального наукового напрямку «Rule of Law Checklist» («Мірило правовладдя»); на тлі сучасних світових тенденцій і соціальних зрушень в Україні є підстава констатувати зростання теоретико-прикладного значення досліджень феномена верховенства права з метою його повсюдного запровадження як реального механізму дії права, а не лише суто як теорії права;

18) сучасного розуміння предмета цивільного права, яке дозволило виявити особливості предмета цивільно-правової політики та його кореляцію з предметом цивільного права. Встановлено, що вони не є тотожними, предмет цивільно-правової політики має більш складну структуру. До його предмета, окрім відносин, що становлять предмет цивільного права, належать також публічні відносини, які є характерними для будь-якого виду правової політики;

19) визначення методу цивільного права. Акцентовано на необхідності чіткого розмежування імперативного методу та імперативних норм: останні існують в усіх галузях права, водночас їх наявність не обов'язково свідчить про застосування у таких випадках імперативного методу. Натомість для функціонування цивільно-правової політики є характерним застосування імперативного та диспозитивного методу;

20) існування конвергенції приватних і публічних інтересів (у розумінні інтересів державних і місцевого самоврядування): лише за умови єдності (тісного зв'язку) таких інтересів, гармонійного збалансування меж їхнього впливу цивільно-правове регулювання здатне забезпечити досягнення основної своєї мети – сталого розвитку і належного захисту особистих немайнових і майнових відносин та формування правової моделі унеможливлення зловживань, зокрема, з боку держави чи місцевої влади у випадках їх участі в приватних правовідносинах. Власне цивільно-правова політика і покликана створити належне підґрунтя для реалізації такої мети;

21) розуміння міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики: шляхом умілого використання досягнень у сфері досліджень проблематики правової

системи розробляти і посилювати знання про цей вид правової політики, на цій основі дати поштовх для розвитку збалансованого вітчизняного законодавства;

22) визнання полісуб'єктного характеру правової політики; хоча держава завжди була і залишається традиційним суб'єктом будь-якого виду правової політики, наразі варто визнати, що в ролі суб'єкта правової політики можуть виступати також органи місцевого самоврядування, недержавні організації, окремі особи тощо;

23) окреслення новопосталих проблем-викликів на тлі російської агресії – анексії Криму і тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей: їх систематизація і визначення необхідних засобів протидії, наявних в арсеналі міжнародного співтовариства і вітчизняної цивільно-правової політики;

24) спростування поширеного у соціальних мережах, зокрема, в «Інтернет», надуманого і шкідливого концепту (значною мірою актуалізованого окремими членами українського Уряду) про недоречність і помилковість використання поняття «анексія» Криму, оскільки це ніби означатиме визнання зазначеного факту, легітимізує його, а тому пропонується послуговуватись винятково поняттям «тимчасово окупована територія» чи «спроба анексії» Криму. Відповідно до науково-правової позиції автора, що ґрунтується передусім на міжнародному праві, «Крим анексований» не дорівнює «Крим російський»: анексія є одним із видів агресії і тягне за собою міжнародно-правову відповідальність; міжнародна спільнота засуджує не лише російську окупацію, а й анексію Криму «та відкидає політику «доконаного факту» (*fait accompli*), яка здійснюється Росією у сфері міжнародних відносин; ... відмовляється визнавати фактичну владу Росії над півостровом ...»;

25) уявлення про загальне духовне гасло – українську національну ідею, яка б об'єднала всіх наших співвітчизників; визнано раціональним добрати такий її вираз: «Від гармонії приватного, суспільного і державного – до заможних родин у процвітанні Соборної України»; власне на такій ідеї має ґрунтуватися цивільно-правова політика і водночас – цивільно-правова ідеологія.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані чи вже використовуються у:

– науково-дослідній сфері та навчальному процесі – як підґрунтя для подальших наукових розробок проблем приватного права і цивільно-правової політики України; на шляху освічення студентів і аспірантів – під час викладання цивільного права та інших навчальних дисциплін; для підготовки підручників, навчальних посібників, коментарів цивільного законодавства (акт про впровадження у діяльність факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» від 5 січня 2021 р.);

– правотворчості – на шляху вдосконалення ЦК України (лист Комітету Верховної Ради України з питань правової політики щодо впровадження результатів дисертації у законотворчу діяльність від 26 серпня 2020 р. № 04-26/17-2020/142236 (179993);

– правозастосовній діяльності – у процесі реалізації цивільно-правової політики України, під час застосування норм приватного права в юридичній практиці.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації оприлюднені на 15-ти наукових заходах – науково-практичних конференціях,

симпозіумах, круглих столах, форумах, а саме: «Шості осінні юридичні читання» (Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.); «Восьмі осінні юридичні читання» (Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.); «Дотримання прав людини при здійсненні правосуддя. Восьмі юридичні читання» (Одеса, 14 травня 2010 р.); «Дев'ять осінні юридичні читання» (Хмельницький, 12–13 листопада 2010 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція (Дніпропетровськ, 2011 р.); «Концепція «живого права» Євгена Ерліха та сучасні проблеми правопізнання» (Чернівці, 27–29 вересня 2012 р.); «Общество, политика, экономика, право: взаимоотношения и взаимовлияние» (Харьков, 26–27 февраля 2013 г.); «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (Івано-Франківськ, 1–2 березня 2013 р.); «Внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці держави» (2 квітня 2013 р. м. Київ); «Проблеми взаємодії суспільства та держави у сучасному правовому просторі» (Київ, 27 лютого 2014 р.); «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (Житомир, 10 квітня 2014 р.); «Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків» (Харків, 9–10 жовтня 2014 р.); «Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин» (Дніпропетровськ, 4–5 березня 2016 р.); «Новый взгляд на евроинтеграционные процессы в Молдове и Украине: юридический аспект» (Кишинев, Республика Молдова, 25–26 марта 2016 г.); «Доступ до правосуддя у контексті судової реформи» (Северодонецьк, 25 травня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації оприлюднені у 52 наукових працях, серед них: 2 – одноосібні монографії; 1 – монографія у співавторстві; 1 – одноосібний навчальний посібник, 1 – навчальний посібник у співавторстві; 2 – коментарі законодавства у співавторстві; 22 – статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України; 8 – статті у наукових періодичних виданнях інших держав; 15 – тези доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях, симпозіумах, круглих столах.

Структура та обсяг дисертації. Праця складається із вступу, шести розділів, що містять сімнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (1105 найменувань) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 566 сторінок, із яких основний текст займає 404 сторінки, додатки – 11 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** дисертації висвітлені положення, що наведені вище – у структурній частині автореферату «Загальна характеристика роботи».

Розділ 1 «На шляху до пізнання цивільно-правової політики України: вихідні положення» складається із двох підрозділів.

У **підрозділі 1.1 «Проблема конвергенції публічного та приватного у цивільному праві»** наголошено, що ця проблема турбує не одне покоління вчених-юристів. Нині спостерігається активне зближення приватно- та публічно-правового регулювання у багатьох сферах суспільних відносин. Так, у певних правових утвореннях (галузях права, правових інститутах) цивільно-правові норми поєднуються із публічно-правовими нормами у врегулюванні значної кількості майнових відносин. Зазначене відбувається, зокрема, через необхідність реалізації публічних інтересів шляхом застосування певних заходів державного

впливу в цивільних відносинах. Тому наразі вельми актуальним є питання про визначення критеріїв допустимості, а також – оптимальних меж зазначеного впливу.

В юридичній літературі пропонуються не лише прогресивні, а й доволі консервативні варіанти вирішення питання про узгодження різних інтересів на практиці. Зокрема, дисертантом аналізується бачення, відповідно до якого дотримання публічних інтересів ніби сприятиме приватним інтересам, інтересам окремих осіб. Прихильники такого підходу вважають необхідним розглядати питання не в аспекті досягнення балансу публічних і приватних інтересів, а з позиції того, що приватний інтерес має відповідати публічному. У разі їх конфлікту важливим є визначення пріоритетності саме публічних інтересів, оскільки в них, як стверджується, науково обґрунтована ідея загальної блага та економічного прогресу; у той самий час приватний інтерес може бути егоїстичним, хибним та руйнівним для суспільства.

Автор спростовує подібні погляди щодо розуміння балансу інтересів і вважає доречним з цього приводу пригадати ідеологічно шкідливі для людини слова з радянської пісні: «Раньше думай о Родине, а потом – о себе». Також актуальним застереженням в аспекті аналізованої проблеми має бути історичний досвід радянського державотворення на чолі з юристом Леніним, який навчав і вимагав: «Ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас все у галузі господарства є *публічно-правовим*, а не приватним. Ми допускаємо капіталізм тільки державний... Звідси – розширити застосування державного втручання у «приватноправові відносини»; розширити право держави скасовувати «приватні» договори; застосовувати не *corpus juris romanum* до «цивільних правовідносин», а *нашу революційну правосвідомість*».

На думку автора, для всебічного, повного і неупередженого пізнання та правильного розв'язання цієї проблеми необхідно враховувати досягнення, зокрема, європейської доктрини приватного права, послуговуватися рішеннями ЄСПЛ, опиратися на вітчизняні реалії, що відображаються у законодавстві і юридичній практиці. До основних завдань саме цивільно-правової політики належить віднайти рівновагу публічних і приватних інтересів, а також формування правової моделі унеможливлення зловживань з боку держави у випадках її участі в приватних правовідносинах.

Підрозділ 1.2 «Правова політика Української держави: загальнотеоретичні аспекти» містить, зокрема, положення про такі поняття, як «політика», «державна політика», «владна політика», «публічна політика». Наголошено, що право формується (не в останню чергу) завдяки зусиллям державної влади, її активній участі. Саме тому держава не має бути байдужою і знаходитись осторонь того, як здійснюється правове регулювання суспільних відносин, наскільки ефективним є механізм його реалізації. Звідси й висновок про необхідність науково-обґрунтованої правової політики держави, яка б дозволила реалізовувати нормативні регулятори найбільш оптимальним, раціональним способом – в інтересах людини та всього Українського народу.

Існує розмаїття визначень поняття «політика». Слово має давнє грецьке походження й означає державні чи суспільні справи. Це система цілей та засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього і зовнішнього життя

(Юридична енциклопедія, 2002. т. 4). Виділяють, зокрема, такі трактування політики, як: 1) відносини між класами, етносами, іншими соціальними групами щодо державної влади; 2) участь у державних справах; 3) вплив держави на суспільство, на окремі сфери, галузі його життя.

Державну політику (або владну політику) розуміють як практичну діяльність політичних суб'єктів і органів державної влади з реалізації виробленого політичного курсу та досягнення конкретних політичних цілей. Вона поділяється за різними критеріями, наприклад, за напрямками залежно від змісту проблем і питань, що необхідно вирішити органам влади та державного управління у певній сфері або галузі забезпечення суспільного розвитку чи економіки.

Порівняно з поняттям «державна політика» феномен публічної політики визначають більш широко – вона охоплює не лише державну політику, а й політику, яку здійснюють (чи можуть здійснювати) недержавні організації, об'єднання державних і громадських органів або навіть приватні структури й агенції. Тобто будь-яка політика є публічною незалежно від того, яким суб'єктом вона створена або реалізується – приватною особою чи інститутом державної влади. Водночас, з урахуванням зазначеної реальності, автор вважає коректним виділяти державну політику у публічній чи приватній сфері.

Державна політика і правова політика – поняття не тотожні. Державна політика не завжди є правовою. При цьому йдеться не про якесь порушення, невідповідність закону – поняття «державна політика» є більш широким аніж «правова політика». Так, державна політика здійснюється в економічній, соціальній, демографічній, інформаційній, культурній та інших сферах. Разом із тим належна державна політика у різних напрямках є запорукою успішної реалізації правової політики.

Поняття «правова політика» у широкому розумінні (стосовно якісного виміру цього явища) означає, що будь-яка політика має бути правовою. Це природно-соціальна властивість державної політики загалом, така політика збалансовано та оптимально враховує приватні, суспільні чи державні інтереси. У вузькому, спеціальному розумінні поняттям «правова політика» охоплюється державна політика, що здійснюється через застосування власне юридичних механізмів у різноманітних сферах діяльності суб'єктів відповідних правовідносин. Наголошено, що не може існувати правова політика, яка спирається виключно на публічні галузі права. Цивільно-правова політика належить до видів правової політики і водночас – складова приватноправової політики. Через системні зв'язки відбувається взаємний вплив: права на політику і навпаки – політики на право. У понятті «цивільно-правова політика» та відповідній діяльності держави й інституцій приватного сектору основним, первинним є право, а не політика.

Обґрунтована необхідність затвердження Концепції правової політики України. Запропоновано ввести до наукового обігу поняття «система правової політики» (визначення цього поняття – у висновках автореферату).

Розділ 2 «Методологічні засади дослідження цивільно-правової політики» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Методологічний інструментарій дослідження проблеми цивільно-правової політики: пошуковий підхід» розглянуто такі поняття, як «методологія», «метод», «методика». Важливим стало з'ясування, що необхідно

розуміти під поняттям «підхід» у методології правової науки. Нерідко це поняття ототожнюється з поняттям «метод» – вони вживаються у вигляді синонімів або принаймні як взаємозамінювані. Наприклад, в одних джерелах помічаємо сполуку слів «аксіологічний метод», «системний метод», а в інших – «аксіологічний підхід», «системний підхід». Інколи їх розмежують, але не пояснюють очевидну відмінність. Встановлено, що в загальній теорії права питання щодо чіткого розмежування понять «метод» і «підхід» не розроблене і воно належить до проблемних.

Окрім проаналізованих традиційних методів цивілістичних досліджень, у дисертації застосовувалися нетипові (якими зазвичай не послуговуються) для цивілістики методи: синергетичний, соціологічний, а також міждисциплінарні підходи.

Останнім часом запроваджуються нові для правознавства методи наукового пізнання. Йдеться, зокрема, про аналіз середовища в стратегічному управлінні, спрямованого на виявлення загроз і можливостей зовнішнього середовища і сильних та слабких сторін будь-якого явища. Власне для цього розроблена низка прикладних прийомів і методів аналізу середовища, зокрема SWOT-аналіз.

До перспективних напрямів методологічних досліджень у сфері правознавства слід віднести Lean-метод – це ефективна, апробована десятиліттями концепція менеджменту, суть якої полягає в оптимізації бізнес-процесів за рахунок максимальної орієнтації на інтереси та потреби клієнта (ринку) і врахування мотивації кожного працівника. Цивільно-правова політика як діяльність держави (аналогічно – будь-яка інша діяльність) може і має бути оптимізована. За допомогою Lean-методу це можливо досягти, наприклад, через покращення балансу приватних і публічних інтересів у сфері цивільно-правових відносин – на рівні законотворення і юридичної практики.

У підрозділі 2.2 «Верховенство права як метод пізнання: обґрунтування наукової гіпотези» у загальних рисах аналізується проблематика верховенства права, зокрема, глобальний характер цього ідеалу, його поняття, відмінність від верховенства закону. Основна ж увага приділена іншому – обґрунтуванню висунутої автором наукової гіпотези про необхідність і можливість використання всесвітнього феномена верховенства права як наукового методу дослідження у правознавстві (по-іншому, юридичного методу; формулювання див. у висновках). Розглянута проблематика верифікації та фальсифікації наукових гіпотез.

Акцентовано на тому, що дотримання чи недотримання верховенства права, факт його встановлення як істини у тій чи іншій сфері людської діяльності (публічній чи приватній), у тому чи іншому рішенні (акті) – законодавчому, судовому, управлінському чи політичному, а також загалом у державі, має підтверджуватися можливістю багаторазового відтворювання, тобто перевірятися практикою. Для такої мети Венеційська комісія і розробила «Мірило правовладдя», що розкриває зміст і функціонування верховенства права як наукового методу. У сукупності з традиційним методологічним надбанням застосування цього методу може і має слугувати пізнанню, зокрема, цивільно-правової реальності.

Таким чином, сучасна і майбутня практична юриспруденція може збагатитися новим методологічним інструментарієм. Застосування юридичного методу дозволить розширити межі пізнання держави і права. На думку дисертанта,

верховенство права заслуговує і потребує визнання як самостійний напрям дослідження в аспекті розробки методу наукового пізнання. Пропонована наукова гіпотеза відповідає таким основним вимогам, як: можливість її перевірки; певна прогнозованість; логічна несуперечливість.

Наукова гіпотеза цілковито витримує перевірку у процесі застосування такого інструментарію, як «Rule of Law Checklist». Прогнозованість гіпотези визначають ті позитивні чи негативні факти, тенденції, ризики, що встановлюються під час її перевірки. Прогнозованість пояснюється саме змістом гіпотези, що перевіряється. Зокрема, використовуючи методику «Rule of Law Checklist», на основі аналізу чинного нормативно-правового акта чи його проекту, управлінського чи судового рішення можна передбачити особливості формування і розвитку відповідних правовідносин у суспільстві через дотримання/недотримання принципу верховенства права. Нарешті, несуперечливість гіпотези полягає в тому, що вона не конфліктує, не вступає у протиріччя з наявними знаннями про методологію загалом та про інші методи дослідження зокрема, доповнює і розвиває систему наукових знань.

Наукове припущення про існування юридичного методу дослідження висунуте автором для: а) пояснення можливості пізнання процесів, що відбуваються у сфері державотворення, законодавства та юридичної практики, крізь призму оцінки дотримання верховенства права; б) розуміння тих причин, які зумовлюють настання негативних наслідків у відповідних правовідносинах через нехтування верховенством права.

Розділ 3 «Формування загального уявлення про цивільно-правову політику» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Стан дослідження проблеми цивільно-правової політики: від Л. Й. Петражицького та Г. Ф. Шершеневича до сьогодення» докладно проаналізовано, з урахуванням досягнень сучасного правознавства, наукову працю Л. Й. Петражицького «Предисловие и введение в науку политики права», що вийшла друком близько 130 років тому («Университетские известия», серпень 1896 р.; вперше опублікована в Берліні у 1892 р.), а також тогочасні рецензії на це видання (1897 р.) знаних цивілістів – Д. Д. Грімма та Г. Ф. Шершеневича. У цій частині дослідження йдеться про витоки цивільно-правової політики – по суті, про доктринальну форму її реалізації. Наукова спільнота України має пишатися тим, що саме Л. Й. Петражицькому (його *alma mater* – юридичний факультет Київського університету Святого Володимира) віддають першість у запровадженні до того невідомої науки політики права.

Дисертант передусім визнає своїм моральним обов'язком наперед вибачитися, що дискутує з такою видатною постаттю за обставин, коли вчений, на жаль, не може відповісти на критику, науково опонувати.

У дисертації підкреслено, що, з-поміж іншого, Л. Й. Петражицький зосередив увагу на встановленні завдання цивільної політики – визначати, яким має бути право для досягнення ідеалу, його вдосконалення на майбутнє. З урахуванням темпорального критерію вчений розмежував доктрину цивільного права (що, на його думку, досліджує сучасне, нині існуюче право) і цивільно-правову політику. Очевидно, зазначене міркування потребує корегування, оскільки предмет і правової доктрини, і правової політики в аналізованому часовому

аспекті збігається. Він стосується всіх етапів функціонування права: минулого, сучасного і майбутнього. Зокрема, цивільно-правова політика – це не лише стратегія (майбутнє), а й аналіз чинного законодавства, вирішення сучасних питань його застосування, дослідження відповідних історичних аспектів. Тобто йдеться також про сучасне і минуле у сфері цивільних правовідносин.

Спірною видається позиція вченого про залишення за межами предмета цивільної політики проблеми кореляції приватних і публічних інтересів, питань про цивільно-правовий захист. Ці положення належать до важливих складових предмета цивільно-правової політики.

У підсумку наукового аналізу фундаментального дослідження Л. Й. Петражицького зазначено, що в його праці не пропонується визначення поняття «цивільна політика», із тексту можна зробити висновок, що автор розуміє під нею лише відповідну доктрину. Вчений був близький до поширення поняття цивільно-правової політики і на сферу практичної діяльності. Але через те, що цього не сталося, його інтелектуальний внесок у розробку аналізованого проблематики (навіть з усіма спірними чи сумнівними положеннями) не втратив свого теоретичного і практичного значення. Того часу (наразі у вітчизняному правознавстві стосовно аналізованого напрямку мало що змінилося) це були лише перші спроби на шляху пізнання цивільно-правової політики. Сьогодні є підстави для усвідомлення того, що продуктивними визнаються дослідження будь-якого виду правової політики у двох значеннях – як доктрини, і як діяльності держави.

У підрозділі також проаналізовано сучасні погляди на цивільно-правову політику (зокрема, С. В. Вавіліна Р. О. Стефанчука, Є. О. Харитонова). Розглянуто зарубіжний законодавчий досвід (наприклад, Казахстану і Таджикистану) щодо формування і реалізації концептуальних положень державної правової політики. Викладено авторське розуміння цивільно-правової політики (її місце у правовій системі держави; мета, завдання, принципи такої політики; сфери впливу (функціонування) цивільно-правової політики; правове забезпечення (джерела) останньої; суб'єкти й учасники цивільно-правової політики). Встановлено шкідливі наслідки – реальні і потенційні, що спричиняються чи можуть настати через відсутність (або неналежний рівень функціонування, або заперечення, ігнорування) цивільно-правової політики.

Підрозділ 3.2 «Цивільне право і цивільно-правова політика як проблема синергії» присвячений аналізу давньої проблеми, що залишається актуальною дотепер – вона стосується предмета і методу цивільно-правового регулювання, їх сучасного розуміння в контексті конвергенції приватного та публічного права. З'ясування зазначеного дозволило виділити особливості предмета і метода цивільно-правової політики та їх кореляцію з предметом і методом цивільного права (докладно – у висновках). Специфіка предмета і методу цивільно-правової політики повною мірою відображається у формах її реалізації – доктринальній, правотворчій і правозастосовній. Ці питання досліджуються у відповідних підрозділах праці (3.1, 5.1, 5.2, 6.1, 6.2).

У підрозділі 3.3 «Соціальна обумовленість становлення цивільно-правової політики України» започатковано дослідження соціальної обумовленості зазначеного феномена. Реалізований підхід до його пізнання видається актуальним

і таким, що значною мірою слугуватиме утвердженню нового наукового напрямку у правознавстві, збільшить коло прихильників цього виду політики.

Розроблено дефініцію поняття соціальної обумовленості цивільно-правової політики. Визначено фактори соціальної обумовленості становлення цивільно-правової політики, під якими слід розуміти сукупність певних умов, чинників, обставин, подій, фактів і таке інше, що є рушійною силою формування та розвитку цивільно-правової політики. До них належать аксіологічні, історичні, соціально-економічні, правові, політичні, доктринальні (у сфері правознавства), правозастосовні і соціологічні фактори. Всі вони розкриті в дисертації.

Зокрема, підкреслено: без правової ідеології не може бути правової політики. Тому важливим елементом аксіологічних факторів автором визнана необхідність формування української національної ідеї на базі відповідної цивільно-правової ідеології. У цьому аспекті цивілістам не зайвим буде запозичити відповідний досвід вітчизняних криміналістів, які продуктивно досліджують кримінально-правову ідеологію (Ю. Ю. Коломієць, 2019 р.) та ідеологію кримінально-правової політики (П. Л. Фріс, 2021 р.).

Аналіз історичних факторів свідчить про негативний досвід відсутності реальної цивільно-правової політики за радянської доби – яскравий приклад порочного цивільно-правового регулювання. Ігнорування досліджень цього виду правової політики і подальшого впровадження їх результатів на практиці відобразилося у страшному занепаді на цілі десятиліття всього приватноправового сектору права. Врахування сумного досвіду з нашого минулого має бути застереженням для сучасного та прийдешніх поколінь.

Постає запитання: чи була цивільно-правова політика за радянського періоду? У буквальному розумінні такої політики не існувало. Були окремі її прояви у спотвореному вигляді – загалом це була псевдополітика. Для України така діяльність держави позначилася, серед іншого, трагічними подіями – трьома Голодоморами (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.), які були штучно організовані радянською владою і призвели до загибелі мільйонів українців. Один із таких Голодоморів (1932–1933 рр.) визнано багатьма країнами світу як Геноцид проти Українського народу. Для того, аби не повторилося таке беззаконня і праволомство, необхідно активно розвивати цивільно-правову політику і як доктрину, і як адекватну діяльність держави.

Підрозділ 3.4 «Про важливість і необхідність вітчизняної цивільно-правової політики (за результатами власного соціологічного дослідження)» є, по суті, продовженням попереднього підрозділу – присвячений дослідженню соціологічних факторів соціальної обумовленості цивільно-правової політики. Серед спеціальних методів цивілістичних досліджень виділяють соціологічний або конкретно-соціологічний метод, який ґрунтується: на узагальненні й аналізі практики застосування цивільного законодавства; вивченні рівня правосвідомості у сфері дії приватного права; проведенні соціологічних досліджень щодо бажаного напрямку вдосконалення цивільно-правових норм; складанні експертних оцінок змісту й ефективності цивільно-правових актів тощо.

У дисертації застосовано соціологічний метод. За сформованою анкетною дисертантом протягом 2017–2019 рр. було проведено відповідне соціологічне дослідження. Його мета – визначення позиції науковців і практиків з питань

важливості вітчизняної цивільно-правової політики як доктрини та відповідної діяльності держави на сучасному етапі. В анкетуванні взяли участь 300 науковців і практиків.

Соціологічним дослідженням були охоплені різні регіони України: Київ, Харків, Львів, Одеса, Чернівці, Івано-Франківськ. Через використання соціологічного методу стало можливим з'ясувати думку про цивільно-правову політику суддів Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та наукових співробітників апарату цього суду (всі – спеціалісти в галузі цивільного і цивільно-процесуального права).

Після завершення анкетування були проаналізовані та узагальнені його результати, на підставі яких додатково обґрунтована соціальна обумовленість необхідності формування доктринальних засад цивільно-правової політики в Україні. Завдяки соціологічному методу стало можливим глибше поглянути на питання про особливості поняття та форми реалізації цивільно-правової політики, її загальне сприйняття юридичною спільнотою України через пізнання фахової громадської думки.

На підставі загальної оцінки результатів проведеного соціологічного дослідження автор дійшла таких висновків.

1. Фахівці у галузі правознавства загалом оптимістично сприймають факт наявності цивільно-правової політики як різновиду правової політики і підтримують розробку відповідної доктрини та впровадження її здобутків у практичну діяльність. Зроблений висновок ґрунтується на опрацюванні одержаних результатів опитування за регіональним принципом: відповідаючи на ключові питання анкети стосовно цивільно-правової політики як реальності, переважна більшість респондентів (сумарно за регіонами й окремо від кожного навчального закладу) схилиються до позитивної відповіді.

Водночас проблематика цивільно-правової політики для багатьох юристів стала своєрідним відкриттям. Таку необізнаність, мабуть, можна пояснити зокрема неготовністю окремих вчених вийти із зони наукового комфорту, подивитись на класичні питання під іншим, нетиповим кутом зору. Щоправда, загалом зафіксоване ставлення респондентів до порушених питань ілюструє можливість розв'язання аналізованої проблеми і зрушення доктринальних досліджень у цій сфері з «мертвої точки» та подальшого практичного впровадження їх результатів.

2. Слід визнати відсутність належної уваги наукової спільноти до проблеми міждисциплінарних зв'язків, зокрема, у цивільному праві; йдеться про обговорення і дослідження суміжних або спільних наукових проблем. Про це може свідчити показник (негативного ставлення респондентів) щодо визнання необхідності врахування передусім потенціалу цивільного права під час вирішення питання про встановлення (виключення) кримінальної чи адміністративної відповідальності за певні діяння (17 % респондентів).

Вселяє надію показник переважної більшості опитаних (51 %), які позитивно сприймають необхідність першочергового врегулювання відповідних відносин з максимальним використанням можливостей цивільного права. Необхідно також взяти до уваги позицію 32 % опитаних, які висловили сумнів, але схилиються до позитивної відповіді на порушене питання.

3. У діапазоні авторського розуміння викликає подив дещо непевне ставлення науковців до необхідності ухвалення Концепції правової політики України. Хоча більшість із них висловились «за», це відобразилося лише у 39 % опитаних. Натомість 61 % *практиків* визнають таку необхідність; 39 % – сумніваються, але все ж таки схильні до позитивної відповіді. Зарубіжна практика існування подібних концепцій ілюструє позитивний досвід системного використання наявного потенціалу права і має бути впроваджена в Україні.

Розділ 4 «Цивільно-правова політика та інші види правової політики: порівняльно-правова характеристика» складається із п'яти підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Поняття, система та види міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики» розглянуто міжгалузеві зв'язки цивільного права, встановлено їх види, вплив однієї галузі на інші галузі права і водночас – їх взаємну залежність. Виявлено певні прогалини, розбіжності (колізії) у правовому регулюванні, які нерідко компенсуються завдяки міжгалузевим зв'язкам. Всі ці питання стосуються передусім системи права. Але через таке опосередковане та первинне пізнання ми наближаємося і до загального розуміння взаємозв'язків цивільно-правової політики як елемента більш складного утворення – правової системи. Поза всяким сумнівом, без політико-правових напрацювань і рішень не існує законодавства і відповідних галузей права. Законодавство є продуктом правової політики. Питання лише в тому, наскільки той чи інший вид правової політики є науково обґрунтованим та ефективним у сфері державного управління, чи достатньою мірою така політика соціально обумовлена і відповідає очікуванням суспільства.

Наявність системи міжгалузевих зв'язків цивільного права свідчить про існування і системи міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики. Серед її завдань – обґрунтування та розробка збалансованого законодавства, яке не суперечило б іншим галузям права. Саме тому особливу увагу необхідно приділяти взаємодії норм цивільного права з іншими галузями українського права, зокрема, визначати точки їх дотику та допустимі варіанти взаємного впливу. Зазначене має на меті високоефективне врегулювання відповідних суспільних відносин у різних галузях права, що забезпечить стабільність всього національного законодавства. У цьому, зокрема, відображається єдність і відмінності цивільного права та цивільно-правової політики. Комплексне і системне вирішення зазначених питань є актуальним для оптимізації функціонування всієї системи права і правової системи загалом.

Міжгалузеві зв'язки цивільно-правової політики не обмежуються лише законодавчою сферою, вони відіграють свою роль і на рівні правозастосування. Зазначені зв'язки необхідно досліджувати, а результати наукових пошуків упроваджувати в юридичну практику. У наступних підрозділах дисертації здійснено вибірково аналіз функціонування цивільно-правової політики у її системних зв'язках з окремими галузями приватного і публічного права та з іншими видами правової політики. Одночасно автор визнає, що ця актуальна проблематика заслуговує бути предметом дослідження окремої докторської дисертації.

У підрозділі 4.2 «Аксіологічне поєднання конституційно-правової і цивільно-правової політики (через пізнання ідеалу верховенства права)» автор акцентує,

що у повсякденному функціонуванні конституційно-правова політика (яка ще очікує на своїх дослідників) вирізняється своїм пріоритетом щодо інших видів правової політики. Принаймні так має бути.

Шляхом застосування новітнього методологічного інструментарію, яким є «Rule of Law Checklist», в загальних рисах проілюстровано потенціал верховенства права. У такий спосіб здійснена його первинна верифікація як наукового методу дослідження. Під час зазначеної процедури виявлені як позитивні, так і негативні явища у законодавстві і юридичній практиці в аспекті їх відповідності верховенству права.

Серед інших, розглянуто приклад, що стосується еталонних тестів, встановлених «Rule of Law Checklist» в аспекті оцінювання елемента верховенства права «D. Рівність перед законом і недискримінація». У межах цих тестів порушуються, зокрема, такі питання: *чи в Конституції закріплено принцип однакового ставлення, обов'язок держави сприяти забезпеченню рівності, так само як і право особи на свободу від дискримінації? Чи забезпечено поважання принципу недискримінації?*

Конституція України проголошує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (частини 1 і 2 ст. 24). Однак наведені положення не завжди реалізуються на рівні законодавчої практики, тобто поважання принципу недискримінації реально не забезпечено.

Так, відповідно до примітки ст. 164 КК України під злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) слід розуміти будь-які діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду, які призвели до виникнення заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за три місяці відповідних платежів. Всупереч КК України Закон «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. це питання «врегулював» по-особливому – така заборгованість у часі має перевищувати аж дванадцять місяців і обраховується лише «з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання», а не від моменту ухвалення судового рішення про стягнення аліментів (п. 3 ч. 1 ст. 42). Цим пунктом статтю доповнено згідно із Законом від 3 липня 2018 р.

Наведений приклад яскраво ілюструє нерівність сторін (в аспекті законодавчої охорони їх приватного інтересу, від чого, зрештою, страждає дитина через порушення її прав та інтересів): для всіх правопорушників-аліментників умови притягнення до кримінальної відповідальності – одні, а для Генерального прокурора – інші, безпідставно пільгові. Наявність такої норми – це не просто півтора людського. Це умисний акцент, наперед розрахований крок щодо можливого призначення на високу державну посаду (перебування на ній) проблемного аліментника. По суті, злочинця. Це відвертий цинізм, абсолютна аморальність тих, хто ухвалював таке рішення. Поза сумнівом, що в аналізованій частині Закон «Про прокуратуру» є неправовим.

У підрозділі 4.3 «Взаємозв'язок цивільно-правової, сімейно-правової та цивільної процесуальної правової політики» констатовано, що міжгалузеві зв'язки цивільного, сімейного і цивільного процесуального права (так само, як і співвідношення відповідних видів правової політики), на жаль, не знаходять належної уваги серед вітчизняних науковців. Окремі аспекти цієї проблеми лише фрагментарно висвітлюються у підручниках або нечисленних публікаціях.

Визначено, що *цивільна процесуальна правова політика* – це науково обґрунтована, послідовна і системна державна діяльність суб'єктів та учасників відповідного виду правової політики, що має на меті забезпечення оптимального та ефективного функціонування і розвитку цивільних процесуальних відносин і практики застосування цивільного процесуального законодавства задля охорони і захисту порушених, опорюваних або невизнаних прав, свобод і законних інтересів, а також, у встановлених законом випадках, їх захист на майбутнє; така політика – це стратегія, тактика, аналітика, управління у сфері розвитку цивільного процесуального законодавства і практики його застосування, а також моніторинг зазначених процесів.

Аналогічною, на думку автора, має бути і дефініція поняття *сімейно-правової політики*, з відповідним акцентом на сімейних правовідносинах і сімейному законодавстві.

Також розглянуто окремі проблеми цивільного, сімейного і цивільного процесуального законодавства, що супроводжені вивченням деяких цивільних справ і матеріалів виконавчого провадження у сфері сімейних відносин. Для всебічного та об'єктивного сприйняття цих проблем вони доповнені відповідним ілюструванням. Йдеться про справи, пов'язані зі стягненням аліментів і ухиленням боржника від їх сплати (зокрема, проблемні питання щодо застосування ч. 2 ст. 195 СК України); справи про отримання дозволу для тимчасового виїзду дитини за кордон без супроводу і дозволу одного із батьків; визначення місця проживання дитини з одним із батьків; встановлення факту існування перешкод у спілкуванні з дитиною одного із батьків та їх усунення; врахування найкращих інтересів дитини у сімейних спорах.

Цей практичний досвід є унікальним аналізом і свідченням наявності багатьох типових життєвих ситуацій, що безпосередньо пов'язані з приватними інтересами значної кількості наших громадян, зокрема і дітей. Такий аналіз у вітчизняній доктрині проведено вперше. Виявлені вади законодавства, подекуди його невідповідність людському розумінню справедливості, вимагають внесення до нього важливих і необхідних коректив. На цьому фоні багатьом вітчизняним суддям бракує знання законів і підзаконних актів, чіткого розуміння верховенства права, а то й просто елементарного уявлення про совість. Комплексне і системне сприйняття зазначених проблем, дослідження останніх в аспекті стратегії і тактики їх розв'язання належить до актуальних завдань цивільно-правової політики.

У підрозділі 4.4 «Співвідношення цивільно-правової та фінансово-правової політики» проаналізовано міжгалузеві проблеми вітчизняного законодавства у контексті цивільно-правової та фінансово-правової політики.

Привернута увага до тієї обставини, що вітчизняні вчені-економісти досліджують фінансову політику як складову економічної політики держави, визначають роль і місце фінансової політики в системі економічної науки. На думку дисертанта, у правознавстві слід врахувати наявний термінологічний фактор – доцільно використовувати термін «фінансово-правова політика». Є підстави вважати, що цей вид правової політики охоплює, наприклад, такі її різновиди, як бюджетно-правова політика, банківсько-правова політика, кредитно-правова політика, правова політика у сфері оподаткування.

Бюджетна правотворчість визнається найбільш політизованою сферою правотворчості. З приводу зазначеного становить інтерес відповідна діяльність законодавчої влади. Упродовж першої та другої сесії ІХ скликання Верховної Ради України (з 29 серпня 2019 р. по 17 січня 2020 р.) найбільш популярним комітетом став Комітет з питань фінансів, податкової та митної політики. Цей комітет був головним щодо опрацювання (проходження) у парламенті 233 законопроектів (20 % від усіх зареєстрованих).

Зв'язок цивільного та фінансового права пояснюється передусім тим, що до сфери їх регулювання належать, зокрема, майнові та грошові відносини. Звичайно, із застосуванням цілком різних методів правового регулювання. Аби проілюструвати зв'язок зазначених у назві підрозділу видів правової політики, наведено і проаналізовано низку прикладів, зокрема щодо застосування таких суміжних понять, як: «зобов'язання» та «гроші», «місцеві запозичення», «казна» та «казначейство», «місцеві запозичення», договірних відносин, кредитних відносин, банківських та розрахункових відносин.

Шляхом аналізу законодавчого регулювання низки суміжних відносин у цивільному і фінансовому праві виявлено тісний взаємозв'язок і взаємне проникнення його публічних і приватних елементів. Зокрема, договірна сфера вже не є предметом винятково приватноправового регулювання й цивільно-правових наукових досліджень. У зв'язку з цим предмет фінансово-правового регулювання дещо розширюється, проте це не означає звуження предмета цивільно-правового регулювання. Необхідно визнати, що певні договірні відносини навіть у правозастосовній формі реалізації відповідних видів правової політики мають подвійну правову природу.

Одним із завдань розглянутих видів правової політики є вироблення й уніфікація суміжних правових категорій для оптимізації врегулювання аналізованих відносин.

У підрозділі 4.5 *Порівняння цивільно-правової та кримінально-правової політики* передусім зазначено, що існує значний обсяг давніх і сучасних досліджень про кримінальну політику, кримінально-правову політику; справедливо виокремлюють кримінальну процесуальну, кримінологічну та кримінально-виконавчу політику.

У попередньому підрозділі дослідження вже акцентувалося на тому, що упродовж останнього часу найбільш активним, з-поміж інших комітетів Верховної Ради України, був Комітет з питань фінансів, податкової та митної політики. Комітет з питань правоохоронної діяльності посів друге місце – був визначений як головний для 11 % законопроектів. Зазначене може свідчити про те, що у сфері правової політики увага здебільшого приділяється державним інтересам; наразі у правовому регулюванні суспільних відносин домінує імперативний метод. За таких обставин вплив цивільно-правової політики на процеси державотворення має помітно зрости.

Розглянуто низку прикладів, що відображають взаємозв'язки приватного і публічного права. Сукупно вони стосуються законодавства, теорії і практики. Власне через «переплетіння» окремих законодавчих норм, їх тлумачення і застосування (упродовж певного періоду і на певній території) втілюється у життя відповідний вид правової політики. На підставі спостереження таких

процесів, вивчення та узагальнення очевидних проблем юридичної практики не складно дійти висновку про неузгодженість, розбалансованість, суперечність окремих положень цивільного і кримінального права. Це не можна виправдати (чи пояснити) винятково причинами об'єктивного характеру, зосереджених у природі приватного і публічного права. Значний вплив на досліджувані процеси справляє і людський фактор. Водночас зазначені вади свідчать не лише про наявні відмінності цивільно-правової і кримінально-правової політики. Маючи різну політико-правову природу, їх об'єднують певні спільні завдання, що потребують комплексного вирішення.

Необхідно визнати, що у сфері запобігання правопорушенням перевага традиційно надається кримінально-правовим заборонам. Така правова політика далеко не завжди є ефективною і до того ж – надто затратною. Спеціалісти слушно обґрунтовують, що цивільно-правова політика в аспекті законодавчого наповнення має власні механізми профілактики заподіяння шкоди, порушень різних зобов'язань та інших цивільних прав. Цей політико-правовий напрям державної діяльності зосереджує доволі значний «профілактичний» потенціал, зокрема, у формі створення законодавства, що перешкоджає вчиненню правопорушень за рахунок охоронних і відновлювальних, а не каральних механізмів. Отже, важливо змінити правові підходи до врегулювання багатьох питань у сфері економічних, сімейних, організаційно-управлінських та інших правовідносин.

У системі права цивільне і кримінальне право відіграють особливу роль. Це, відповідно, стосується також цивільно-правової та кримінально-правової політики. Від того, як вони взаємодіють, залежить продуктивність всієї правової політики. Тому зараз, коли відбувається одночасне реформування цивільного і кримінального законодавства, важливе значення у цьому процесі відводиться системному підходу. У практичному розумінні – це вимога реальної взаємодії відповідних робочих груп, які мають узгоджувати свої позиції щодо охорони та захисту приватних і публічних інтересів у цивільному, кримінальному та інших, матеріальних і процесуальних галузях законодавства.

Розділ 5 «Форми реалізації цивільно-правової політики» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 5.1 *«Правотворча форма реалізації цивільно-правової політики (в аспекті проблеми кодифікації цивільного законодавства)»* зазначено, що у працях вітчизняних і зарубіжних вчених-юристів (теоретиків права і держави, галузевих фахівців) проблема кодифікації всебічно висвітлюється вже не одне сторіччя. І цей інтерес ніколи не згасне. Наведено розуміння правотворчої форми реалізації цивільно-правової політики. Проаналізовано такі форми систематизації законодавства, як інкорпорація, консолідація та кодифікація; розглянуто і розмежовано поняття модернізації, рекодифікації, декодифікації законодавства. Здійснено аналітичний огляд стану теоретичної розробки проблематики кодифікації вітчизняного законодавства.

Розглянуто проблему «протистояння» у часі цивільного та господарського права, що сягає майже сторічної давнини. Проаналізовано сучасні погляди вітчизняних спеціалістів щодо існування двох кодексів України – Цивільного і Господарського та їх ставлення до реформування відповідного законодавства.

Влітку 2019 р. Уряд України ухвалив постанову, що поклала початок процесу рекодифікації вітчизняного цивільного законодавства. Від цього часу поступово набирає сили наукова дискусія, без якої подібна практика неможлива.

Згідно з Планом законопроектної роботи Верховної Ради України на 2020 рік (затверджений постановою Верховної Ради України від 16 червня 2020 р. № 689-IX) передбачено, зокрема: осучаснення Цивільного кодексу України, приведення його у відповідність із вимогами ЄС та кращими світовими практиками у цій сфері, усунення помилок, дублювань та прогалин; перенесення до Кодексу положень СК України, окремих положень ГК України, Кодексу законів про працю України, ЖК Української РСР, Закону України «Про міжнародне приватне право» (п. 21).

Таким чином, у процесі рекодифікації цивільного законодавства буде апробована правотворча форма реалізації цивільно-правової політики, якій передують доктринальні розробки, зокрема створення, оприлюднення та обговорення концепції оновлення такого законодавства, а також результати пошуку відповідної робочої групи.

Дисертант поділяє розуміння колег щодо необхідності подальшого вдосконалення цивільного законодавства. Насправді, концептуальні положення проекту ЦК України були створені у 1992 – 1996 рр. Відтоді в Україні та світі багато що змінилося в політичному, економічному та правовому вимірах. Останніми роками з'явилися фактори-виклики, що надзвичайно актуалізують проблему оновлення ЦК України. Необхідно взяти до уваги євроатлантичні устремління нашого суспільства, їх можна реалізувати, зокрема, шляхом приведення національного законодавства до вимог Європейського Союзу. Окрім того, агресія РФ проти України, тимчасова окупація частини нашої території й анексія Криму зумовили нову соціально-політичну реальність, яка потребує відповідного правового регулювання.

Водночас автор наголошує, що у процесі рекодифікації цивільного законодавства (який, не виключено, буде тривалим), беручи до уваги правову реальність – факт існування двох Кодексів, необхідно також паралельно зосередити увагу на питаннях їх удосконалення та усунення колізій, що існують між ними, чітко визначити предмет правового регулювання.

У підрозділі 5.2 «Правозастосовна форма реалізації цивільно-правової політики: аналітичний огляд» наголошено, що правотворчість у сфері охорони приватного інтересу «пізнає» себе (рівень своєї ефективності) через правозастосування, яким завершується реалізація цивільно-правової політики. Під правозастосуванням автор розуміє не лише практику ухвалення певних рішень, а й виконання останніх. Воно може відповідати вимогам правозастосовного рішення чи бути спростованим адресатом такого рішення, що нерідко з'ясується у процесі його правомірному оскарженні і скасування.

Застосування права не слід ототожнювати винятково із фактом ухвалення якогось рішення (законодавчого, судового, адміністративного тощо). Насправді це не лише певний результат, а й сукупність послідовних дій, спрямованих на його досягнення. І це не механічний, а творчий процес, у якому юридичне тлумачення відповідними суб'єктами нормативних положень відіграє надзвичайну роль. Без усвідомлення, правильного розуміння законодавства не існує застосування права. Відповідно і правозастосовна та інтерпретаційна сфери реалізації

цивільно-правової політики, на думку дисертанта, не можуть розглядатися відокремлено – вони взаємопов'язані та неймовірно тісно взаємодіють між собою як елементи одного процесу. Навіть під час тлумачення нормативно-правового акта відбувається його застосування – через використання останнього чи інших правових актів. Тому здобувач критично ставиться до наукового концепту, згідно з яким існують як самостійні правозастосовна та інтерпретаційна форми реалізації правової політики; вважає таке бачення непродуктивним.

Визначено розуміння правозастосовної форми реалізації цивільно-правової політики.

Для загального уявлення про феномен застосування права зосереджено увагу на діяльності суду – одного із суб'єктів реалізації цивільно-правової політики. Його правозастосовна діяльність зумовлює необхідність дослідження проблеми судової правотворчості (*judicial law making*), що і зроблено в дисертації. Йдеться про те, чи притаманні судовому рішенню ознаки нормативності, а звідси – чи може судове рішення бути джерелом права? В аспекті аналізованої проблеми автор звертається до інтелектуального спадку видатних постатей – французького юриста Франсуа Жені (1861 – 1959) і німецького правознавця та політика Густава Радбруха (1878 – 1949). Їх праці помітно вплинули на просування ідеї судової правотворчості, вони залишаються актуальними і донині. Узагальнені погляди Ф. Жені на проблему судової правотворчості одержали назву «метод Жені». Г. Радбрух широко відомий передусім завдяки сформульованій ним у 1946 р. теорії права, що одержала назву «формула Радбруха» (нім. Radbruchsche Formel).

Відносно «молода» ідея судової правотворчості, що набула поширення у світі на межі XIX–XX століття, в Україні активно дискутується зовсім недавно – від початку третього тисячоліття. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади і відповідно – судової правотворчості ґрунтовно досліджені українськими вченими С. В. Шевчуком і М. І. Козюброю.

У чому ж полягає судова правотворчість і чим вона обумовлена? у чому її відмінність від законодавчої діяльності? чи існують межі правотворчості судової влади і потенційні ризики такої функції? Всі ці питання безпосередньо пов'язані з цивільно-правовою політикою, конкретніше і передусім – із правозастосовною формою її реалізації. Політико-правовий підхід до правозастосування (зокрема, судового тлумачення закону, а звідси – хоча і спеціальна, а все ж таки правотворчість цієї гілки влади) надає можливість чіткого усвідомлення актуалізованих тут питань. Законодавчі вади є об'єктивно притаманними позитивному праву. І тому рішення суду завжди ґрунтується на політико-правових міркуваннях. Інша справа: чи визнається це в державі офіційно?

На глибоке переконання дисертанта, судова правотворчість, як метод подолання судом очевидних проблем у законодавстві (згідно з термінологією Г. Канторовича «рух за вільне право»), – це об'єктивна реальність у правозастосовній діяльності. Вона об'єктивно обумовлена багатьма чинниками – зокрема, необхідністю подолання наявних прогалин у законі, а також його застарілістю, «відставанням» законодавця в реагуванні на нові соціальні та інші виклики. За відповідних обставин судова правотворчість є справою корисною, продуктивною. Загалом без неї не обійтися. Однак у цій сфері необхідно керуватися не лише формальними елементами верховенства права, а й дотримуватися здорового

глузду. В ідеалі така практика мала б бути швидше винятком, реакцією суду на негайну вимогу захисту чи реалізації суспільних або приватних потреб, які хронічно ігноруються законодавцем.

Розглянуто приклади позитивної та негативної судової правотворчості.

Розділ 6 «Цивільно-правова політика на тлі російської агресії проти України: новопосталі проблеми» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 6.1 «Російська агресія в Криму і на Сході України: систематизація сучасних проблем-викликів у сфері реалізації вітчизняної цивільно-правової політики» зазначено, що у зв'язку із сучасними реаліями виникли, поряд з іншими, як нові (чи загострилися вже відомі) правові проблеми, що потребують нагальної розв'язання. Зокрема, у галузі:

конституційного права (визначення статусу корінних народів Криму, форма державного управління, форма державного устрою, статус Чорноморського флоту РФ в Криму після внесення Законом від 7 лютого 2019 р. змін до Конституції України – виключення п. 14 розділу XV «Перехідні положення», тощо);

міжнародного права (наприклад, дотримання та виконання умов міжнародних договорів і домовленостей, у тому числі Мінських домовленостей та умов Будапештського меморандуму; створення відповідної «платформи» з питань деокупації Криму; питання міжнародної відповідальності РФ; дипломатичні відносини з державою-агресором; відносини України і ЄС; відносини України з іншими країнами світу);

цивільного права (наприклад: права людини на тимчасово окупованих територіях; договірні відносини на окупованих територіях, зокрема договори поставки та перевезення продукції; проблеми власності на об'єкти, розташовані на тимчасово окупованих територіях; житлові гарантії учасників АТО/ООС; забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб; відшкодування матеріальної та нематеріальної шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам);

сімейного права (передусім – питання щодо опіки і піклування в зоні АТО/ООС; реєстрація відповідними органами так званих «ЛНР» і «ДНР» актів цивільного стану – народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, інвалідність, смерть тощо; рішення «судів» псевдореспублік щодо: визнання фізичної особи безвісно відсутньою; оголошення фізичної особи померлою; правові наслідки таких рішень);

господарського права (наслідки невиконання чи неналежного виконання господарських договорів на тимчасово окупованих територіях; статус суб'єктів господарювання на таких територіях, їх евакуація з окупованих територій тощо);

кримінального права (серед актуальних проблем: притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності службових осіб України та РФ; притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини під час окупації та анексії Криму, а також які беруть участь у збройних угрупованнях на Сході України);

земельного права (зокрема, практика примусового вилучення, конфіскації, націоналізації, оренди земельних ділянок на території АР Крим і Донецької та Луганської областей України);

фінансового права (питання у банківській, страховій, податковій сферах на тимчасово окупованих територіях).

Автор акцентує: важливо визначитися стосовно розуміння поняття «анексія», оскільки його почали тлумачити в Україні (навіть на офіційному рівні) всупереч міжнародно-правовим актам, реальним обставинам і здоровому глузду. Обґрунтовує своє бачення щодо розв'язання штучно створеної проблеми.

Визначено поняття *новопосталих* цивільно-правових проблем. Зосереджено увагу на окремих, найбільш виразних проблемах приватноправового характеру, зумовлених агресією РФ проти України і які належать до предмета цивільного права та цивільно-правової політики. Вони мають дати загальне уявлення про жахливі секторальні наслідки війни. Також підкреслено, що на тлі російської агресії існують проблеми щодо формування єдності судової практики у відповідних цивільних і кримінальних справах.

У підрозділі 6.2 «Актуальні національно- та міжнародно-правові засоби протидії російській агресії: цивільно-правовий напрям» зазначено, що для адекватного реагування держави на російську агресію вимагається прогнозування і своєчасне запобігання поширенню відповідних негативних явищ, їх блокування, мінімізація чи повне усунення, що здійснюється на підставі сформованої політико-правової стратегії і тактики. Поза всяким сумнівом, для вироблення стратегічного бачення шляхів подолання наслідків агресії РФ вкрай необхідно мати ґрунтовні політико-правові орієнтири. На тлі новопосталих проблем визначено низку завдань цивільно-правової політики України (докладно – у висновках).

У відповідь на політичну ситуацію, що склалася в Україні, органами влади ухвалено низку нормативно-правових актів (різної юридичної сили), спрямованих проти російської агресії і стосуються, зокрема, приватноправових відносин. Ці документи проаналізовані в дисертації.

Проблеми, пов'язані із встановленням наслідків агресії РФ щодо України, питання щодо порядку і розміру відшкодування завданих збитків нашій державі та її громадянам, є надзвичайно складними, допускають можливість неоднакового розуміння, і саме тому потребують актуалізації на всіх рівнях влади. Наразі державі бракує обґрунтованої методики оцінки обсягів економічних втрат від російської агресії; питання щодо необхідності її розробки неодноразово порушувалося в експертному середовищі і на офіційному рівні.

Зазначено, що наша держава змушена позиватися до міжнародних судових установ за порушення РФ низки міжнародних конвенцій, які стали наслідком масштабної агресивної політики Кремля. Упродовж 2014–2019 рр. Україна подала позови проти Росії до ЄСПЛ (вісім міждержавних заяв, які Суд перегрупував у п'ять міждержавних скарг), Міжнародного Суду ООН, Арбітражного трибуналу з морського права та Міжнародного кримінального суду щодо злочинів в Криму і на Донбасі (Україна скористалася правом, передбаченим п. 3 ст. 12 Римського статуту, визнавши юрисдикцію МКС щодо злочинів під час Євромайдану (21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 р.) та всіх злочинів на території України з 20 лютого 2014 р., без крайньої дати).

У всіх цих позовах одночасно викладена кримінально- і цивільно-правова проблематика, яка на тлі російської агресії тісно переплетена.

Звернення до міжнародних судових установ створює такі можливості для України: 1) держава на практиці демонструє готовність захищати інтереси своїх громадян та юридичних осіб, які постраждали від агресивних дій Росії; 2) рішення міжнародних судів (передусім ЄСПЛ), якщо вони будуть на користь України, збільшать матеріальну ціну та репутаційні втрати для Росії через події в Криму та на Донбасі; 3) міжнародні партнери намагатимуться уникати тісних політичних та бізнесових контактів з Росією у разі невиконання рішень міжнародних судів.

Також підкреслено, що станом на січень 2019 р. ЄСПЛ зареєстрував 4369 індивідуальних скарг проти України у зв'язку з подіями на Донбасі та в Криму, проти Росії – близько 400.

За умов російської агресії проблема власне правової політики, зокрема цивільно-правової політики, у вітчизняній юридичній літературі розглядається вперше.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне розв'язання актуальної науково-прикладної проблеми вітчизняного правознавства – розроблена концепція цивільно-правової політики України. До основних науково обґрунтованих результатів проведеного дослідження належать, зокрема, такі положення.

1. Конвергенція приватного і публічного у цивільному праві є об'єктивним процесом, що відбувається у межах системи права і правової системи загалом. Тільки в єдності інтересів приватних і публічних (у розумінні інтересів державних і місцевого самоврядування), гармонійному збалансуванні їх меж впливу цивільно-правове регулювання здатне забезпечити досягнення основної своєї мети. Остання полягає у сталому розвитку і належному захисті особистих немайнових і майнових відносин та формуванні правової моделі унеможливлення зловживань, зокрема, з боку держави чи місцевої влади у випадках їх участі в приватних правовідносинах. Власне цивільно-правова політика і покликана створити належне підґрунтя для реалізації такої мети.

Дотримання необхідного балансу інтересів (приватних, суспільних і державних) є обов'язком передусім держави. Водночас усі інші учасники правовідносин мають бути активними у забезпеченні такого стану, і не лише через реалізацію своїх прав.

Елементарний зміст державного інтересу пізнаємо, зокрема, через ознайомлення з текстами присяги: Президента України (ст. 104 Конституції України), народного депутата України (ст. 79 Конституції України), члена уряду (ст. 10 Закону «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р.), судді Конституційного Суду (ст. 17 Закону «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р.) та інших державних службовців і посадових осіб. Порушення присяги означає, що інтереси влади (окремого чиновника) не співпадають з державними інтересами, настає дисбаланс інтересів, а має бути навпаки.

Суспільні інтереси можна визначити як інтереси окремої громади і навіть інтереси всього Українського народу. Окремо взятий приватний інтерес, чи приватний інтерес групи осіб або приватний інтерес усього суспільства не має зашкоджувати реальним суспільним і державним інтересам. Усвідомлення кожною особистістю того, що різновиди інтересів не можуть суперечити один одному, слугуватиме формуванню їх балансу. Якщо суспільні і державні інтереси збігаються, не заперечують один одного (власне така модель поєднання зазначених інтересів є ідеальною), це мають визнавати носії приватного інтересу і поступатися на користь інших прагнень, потреб. Урівноважування інтересів, охорона і захист суспільних і державних інтересів через охорону та захист приватного інтересу і є тим балансом інтересів, якого має прагнути держава в особі влади.

2. На підставі дослідження основ правової політики встановлена й обґрунтована пріоритетність феномена права щодо іншого явища – політики (стосовно до першості за часом у зародженні та в аспекті справедливого домінування у демократичному суспільстві); відповідно до цього спростована протилежна думка окремих юристів і зроблено висновок: у вирішенні питань про охорону і захист приватних інтересів цивільне право має відігравати провідну роль, завжди матиме перевагу порівняно із цивільно-правовою політикою.

3. Цивільно-правову політику доцільно вивчати і розробляти у таких її значеннях:

а) це *доктрина* (передусім стратегічного спрямування), що вивчає проблеми оптимального врегулювання цивільних правовідносин і є результатом теоретичного осмислення, спрямованого на вдосконалення цивільного законодавства і практики його застосування.;

б) це науково обґрунтована, послідовна і системна *діяльність держави* – стратегія, тактика, аналітика, управління, а також моніторинг виконання ухвалених рішень (законів, указів Президента України, урядових актів, планів заходів), що здійснюється з метою забезпечення оптимального функціонування і розвитку цивільно-правових відносин і практики застосування цивільного законодавства. У широкому розумінні, цивільно-правова політика вирішує два основних завдання: визначити, яким максимально ефективним шляхом за допомогою цивільно-правових норм можна досягнути відповідних соціальних результатів; передбачити соціальні наслідки реалізації конкретних цивільно-правових норм.

4. Предмет цивільно-правової політики відрізняється від предмета цивільного права. Якщо предмет цивільного права складають відповідні суспільні відносини – майнові та особисті немайнові, організаційні та корпоративні відносини, що врегульовані за допомогою диспозитивного методу, то предмет цивільно-правової політики має більш складну структуру. Зважаючи на присутність публічного елемента – діяльність окремих суб'єктів цивільно-правової політики (заснованої переважно на імперативному методі правового регулювання), до предмета цивільно-правової політики належать, окрім згаданих відносин, також і публічні відносини. Останні є характерними для будь-якого виду правової політики, оскільки без наявності політичної волі реалізація державної політики взагалі неможлива.

5. Так само і метод цивільно-правової політики має відмінності порівняно з методом цивільного права. Останньому притаманний диспозитивний метод правового регулювання. Натомість метод цивільно-правової політики є комплексним. Це пояснюється юридичною природою правової політики як такої і конкретних випадків її творення та реалізації відповідними суб'єктами. Якщо йдеться про участь суб'єктів публічного права у цивільно-правовій політиці, які уповноважені її творити і реалізовувати, то застосовується імперативний метод. Основним суб'єктом таких відносин є держава, в них вона домінує, а не виступає як рівний суб'єкт на кшталт її участі у цивільно-правових відносинах. Диспозитивний метод застосовується у випадках участі суб'єктів приватного права у творенні цивільно-правової політики. Проте якщо останні беруть участь у реалізації цивільно-правової політики, то застосовується імперативний метод.

Таким чином, цивільно-правовій політиці, на відміну від цивільного права, притаманні обидва методи правового регулювання (але переважно застосовується імперативний метод). При цьому методом цивільного права залишається винятково диспозитивний метод. Імперативне врегулювання окремих відносин у цивільному праві здійснюється за допомогою імперативних норм, але в межах диспозитивного методу.

6. Визнано доцільним ввести до наукового обігу поняття «система правової політики», під якою слід розуміти складник правової системи, що утворений як сукупність взаємопов'язаних між собою галузевих видів правової політики, інтегрованих відповідними принципами; така система зумовлена сполученням приватних і публічних інтересів, внутрішня організація якої характеризується єдністю галузевих видів правової політики, узгоджених і диференційованих у відносно самостійні структурні утворення.

7. Під методологією цивільно-правової політики (у розумінні доктрини) слід розуміти систему знань (наявних і які формуються): а) що складається з ідей, теорій, вчень, концепцій про цивільно-правову політику, юридичні конструкції та інститути, про становлення цивільно-правової політики, її соціальну обумовленість; б) що використовуються для розробки фундаментальних наукових досліджень, результатом яких є, зокрема, гіпотези, теорії, нові методи пізнання, виявлення закономірностей розвитку суспільства в аспекті пізнання і вдосконалення стратегії і тактики ефективної діяльності держави у приватноправовій сфері; в) як результатів теоретичного осмислення, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства і практики його застосування.

8. Дисертантом висунута й обґрунтована наукова гіпотеза про необхідність і можливість використання всесвітнього феномена верховенства права як наукового методу дослідження у сфері правознавства – діяльності держави, органів місцевого самоврядування та приватноправових відносин. Запровадження цього методу дозволить значно розширити горизонти пізнання предмета правової науки в цілому, і цивільного права та цивільно-правової політики зокрема. Запропоновано таке формулювання наукової гіпотези про існування методу верховенства права (по-іншому, юридичний метод пізнання):

«Якщо верховенство права – планетарна соціальна цінність, в основі якої лежать інтереси, права та свободи людини, то цей феномен-ідеал може слугувати

(як метод) у науковому пізнанні функціонування інститутів права і держави у конкретній країні».

9. Визначено, що практична реалізація верховенства права як наукового методу цілком реальна через методику його застосування – «Rule of Law Checklist» («Мірило правовладдя»): для оцінювання стану функціонування елементів верховенства права цим документом передбачено застосування відповідних еталонних тестів. На конкретних практичних прикладах проілюстровано, як в реальності можна застосовувати метод верховенства права (юридичний метод пізнання). Водночас у такий спосіб певною мірою здійснено верифікацію висунутої гіпотези.

10. Обґрунтована надзвичайна актуальність подальшої розробки глобального наукового напрямку «Rule of Law Checklist» («Мірило правовладдя»). На тлі сучасних світових тенденцій і соціальних зрушень в Україні є підстава констатувати зростання теоретико-прикладного значення досліджень феномена верховенства права з метою його повсюдного запровадження як реального механізму дії права, а не лише суто як теорії права.

11. В аспекті посилення наукових пізнавальних можливостей визнано доцільним (і започатковано автором) дослідження *соціальної обумовленості* цивільно-правової політики, під якою слід розуміти визначену об'єктивними обставинами необхідність відповідного наукового обґрунтування такої політики (як доктрини) та ефективного, з позицій виробленої стратегії і тактики (як виду державної діяльності), законодавчого регулювання певних цивільно-правових відносин – у сьогоденні чи в майбутньому.

12. Аргументована продуктивність виокремлення таких основних факторів соціальної обумовленості становлення цивільно-правової політики, як: аксіологічні, історичні, соціально-економічні, правові, політичні, доктринальні (у сфері правознавства), правозастосовні. Проаналізовані у дисертації фактори слугують переконливими науковими доказами необхідності становлення вітчизняної цивільно-правової політики. Вони свідчать про самостійне місце такої політики в системі галузевих видів правової політики і водночас мають важливе значення для науки цивільного права та практики його застосування.

За результатами здійсненого автором соціологічного дослідження зроблено логічний підсумок, що осмисленню й обґрунтуванню необхідності вітчизняної цивільно-правової політики додатково сприяє характеристика соціологічних факторів, які відображають панівну думку правничої наукової спільноти про реальність власне такого напряму діяльності держави і необхідність розвитку відповідної доктрини.

13. Обґрунтовано остаточну думку автора щодо існування *системи факторів* соціальної обумовленості цивільно-правової політики України, а не простої їх сукупності. Всі фактори поєднані між собою різними видами зв'язку, взаємозалежні і тісно взаємодіють, отже – детермінують, визначають цивільно-правову політику як об'єктивну реальність. Водночас кожен різновид факторів є унікальним у своєму «автономному статусі». У такій специфічній суперечності загалом відображена особливість і повноцінність «співіснування» феноменів

права і політики – виразний прояв одного із трьох законів діалектики: «єдність і боротьба протилежностей».

14. Наявність системи міжгалузевих зв'язків цивільного права свідчить про існування і системи міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики. Якщо дослідження міжгалузевих зв'язків у цивільно-правовому аспекті забезпечує відповідь на запитання статичного характеру – «що це?», то їх пізнання в аспекті цивільно-правової політики має гарантувати відповідь на цілу низку запитань динамічного характеру, а саме: «які причини їх «народження» та існування?»; «що необхідно зробити для усунення наявних прогалин і суперечностей у законодавстві?»; «чи відповідають нагальним потребам заплановані і розроблені зміни і доповнення до цивільного законодавства?»; «які можливі наслідки таких коректив (через ризики відповідного цивільно-правового регулювання) – чи не викличуть вони конфлікт у системі права?»; «яку увагу необхідно приділити іншим галузям права, аби досягти високої злагодженості у сфері правового регулювання?».

15. Цивільно-правова політика здійснюється у таких формах, як доктринальна, правотворча і правозастосовна.

Доктринальна форма реалізації цивільно-правової політики – це створення науково обґрунтованого продукту, спрямованого на утвердження реального існування такої політики, а також на її становлення і забезпечення ефективної державної діяльності у сфері охорони приватного інтересу. Результатом такого творчого розуміння цивільно-правової політики можуть бути, зокрема: проекти концепцій, стратегій, програм, планів заходів щодо їх реалізації; проекти кодексів (законів), інших нормативно-правових актів (указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України); аналітичні матеріали (довідки, наукові записки); наукові праці – монографії, науково-практичні коментарі, інші публікації, а також дисертації.

Правотворча форма реалізації цивільно-правової політики – це державна діяльність, яка ґрунтується на стратегічних і тактичних підходах (розроблених і ухвалених з цією метою концептуальних документах) щодо забезпечення охорони приватного інтересу, та має своє вираження – формулювання, внесення коректив до відповідних правових норм або їх скасування. До матеріальних результатів такої діяльності належать, зокрема: закони і постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, постанови Уряду.

Останніми роками з'явилися фактори-виклики, що надзвичайно актуалізують проблему оновлення ЦК України. Передусім необхідно взяти до уваги євроатлантичні устремління нашого суспільства. У процесі рекодифікації цивільного законодавства, що зараз триває, буде апробована правотворча форма реалізації цивільно-правової політики, якій передують доктринальні розробки, зокрема створення, оприлюднення та обговорення концепції оновлення такого законодавства, а також результати діяльності відповідної робочої групи.

Правозастосовна форма реалізації цивільно-правової політики – це державна діяльність, що відображає досвід чи потенційні тенденції застосування права у сфері захисту приватного інтересу (відповідна юридична практика за певний період, в Україні чи її окремих регіонах).

В аспекті правозастосування до форм реалізації цивільно-правової політики належить і така об'єктивна реальність, як судова правотворчість. Судова практика (різновид правозастосування) без судової правотворчості, з урахуванням багатьох колізій, юридичної невизначеності, прогалин у законодавстві неспроможна завжди бути сучасною і справедливою. Водночас автор сприймає встановлені спеціалістами обставини, що обумовлюють обмеженість дискреції суду у сфері правотворчості. Зазначена діяльність потребує ґрунтовного вивчення, а також постійної уваги з боку законодавця, Конституційного Суду України, громадянського суспільства, аби вона не вийшла за межі здорового глузду.

З урахуванням наших реалій доцільно запровадити відповідний порядок відносин між судовою і законодавчою гілками влади. Він має бути приблизно таким. У разі ухвалення судового рішення, що містить ознаки нормативності (тобто судом реалізована правотворча функція), на суд покладається обов'язок щодо офіційного інформування законодавця про таку подію. Наступним кроком, також як обов'язок, має бути адекватна реакція Верховної Ради України – закріплення генерованого судом положення (можливо, більш виваженого) у відповідному законодавстві, або ж мотивована відмова зробити це. Зазначені відносини не можуть мати своїм наслідком скасування (анулювання) судового рішення.

16. Встановлено шкідливі наслідки – реальні і потенційні, що спричиняються чи можуть настати через відсутність (або неналежний рівень функціонування, або заперечення, ігнорування) цивільно-правової політики:

«правова політика», як вираз і закріплення соціальної взаємодії політико-правових (державно-правових) інститутів, припиняє своє реальне, повноцінне існування на користь феномена «політична воля», що постає домінантою у державній політиці; така політика втрачає свою основну ознаку – «правова», що утворює сутність будь-якої державної діяльності, тобто їй бракує політичної справедливості;

адміністративний метод розв'язання соціальних і приватних проблем, висувається на перше місце і стає головним у правовій системі держави; відтак завдається неабияка шкода правам людини, верховенство права перестає функціонувати;

запроваджується практика ухвалення так званих політико-правових рішень (інколи насправді вимушених), що зазвичай суперечать принципу законності, а загалом – верховенству права (у разі відсутності справжніх факторів соціальної обумовленості вжиття таких заходів);

приватне (соціальні цінності в усвідомленні окремої людини; те, що стосується людини або належить їй) обов'язково потерпає від державного тиску, а то й свавілля через порушення балансу інтересів; відповідного впливу, звісно, зазнаватимуть публічні (суспільні, державні) інтереси у разі домінування приватних інтересів окремих осіб;

формується хибна традиція – для багатьох проблем приватного характеру стає типовим їх розв'язання крізь призму кримінально-правової політики, а не цивільно-політичним шляхом; правова політика, зокрема і цивільно-правова політика зазнає руйнації через підміну її кримінально-правовою політикою;

вносяться хаотичні корективи до цивільного законодавства, що негативно впливають на систему права, юридичну практику і які здатні зруйнувати національну правову систему загалом.

17. Новопосталі цивільно-правові проблеми в аспекті проведеного дослідження – це актуальні явища (події, факти, діяльність), зумовлені такими ворожими діями Російської Федерації проти України, як агресія, тимчасова окупація частини нашої території, анексія Криму. Наявність зазначених проблем викликає утворення нової політико-правової, економічної та соціальної реальності, що загалом безпосередньо впливає на функціонування інститутів державної влади, органів місцевого самоврядування, життя, здоров'я, права й інтереси кожної людини.

Ці проблеми мають враховуватися, серед інших напрямів діяльності, також у межах правової політики держави, і звісно – цивільно-правової політики. Для адекватного реагування держави на російську агресію вимагається прогнозування і своєчасне запобігання поширенню відповідних негативних явищ, їх блокування, мінімізація чи повне усунення, що здійснюється на підставі сформованої політико-правової стратегії і тактики.

На тлі новопосталих проблем визначено низку завдань цивільно-правової політики України. До таких завдань (частково вирішених, а більшою мірою – актуальних) належать, зокрема: 1) розробка й ухвалення низки нормативно-правових актів (також – доповнення чинних актів або визнання їх такими, що втратили чинність), які стосуються тимчасово окупованих територій, іншої проблематики на фоні «гібридної війни» РФ; 2) встановлення прогалин у приватноправовому регулюванні та внесення відповідних коректив до законодавства: усунення невідповідності українського цивільного, сімейного, житлового законодавства положенням міжнародного гуманітарного права і міжнародного приватного права; 3) вжиття державою заходів щодо захисту прав вимушених переселенців (зокрема, нормативне забезпечення їх життєдіяльності на контрольованій владою території, компенсація втраченого майна, відновлення необхідних документів); 4) захист прав та інтересів військовослужбовців, які боронять Україну; 5) правове забезпечення нормального функціонування волонтерського руху; 6) здійснення системного приватноправового аналізу положень Мінських домовленостей та інших державно-правових рішень, що стосуються російської агресії на Сході України; 7) формування єдності судової практики (матеріально-правовий аспект) у вирішенні цивільних справ, пов'язаних з агресією РФ (забезпечуючи баланс державних і приватних інтересів, керуючись принципом верховенства права та беручи до уваги міжнародно-правові положення про відповідальність країни-агресора за дотримання прав людини на окупованій території); 8) перегляд (цивільно-правова і процесуальна оцінка) рішень, ухвалених квазісудами та квазіорганами на тимчасово окупованих територіях (в Криму і на Сході України); 9) здійснення цивільно-правової оцінки правопорушень, вчинених на тимчасово окупованих територіях України (в Криму і на Сході України); 10) захист державних і приватних інтересів у міжнародних інституціях (зокрема, права власності, прав та інтересів дитини, прав релігійних громад); 11) вирішення цивільно-правових проблем в

аспекті формування та реалізації Стратегії економічного розвитку Донецької та Луганської областей (на підконтрольних уряду територіях); 12) вироблення консолідованої правової позиції держави щодо притягнення винуватих до міжнародної цивільно-правової відповідальності; 13) розробка і втілення у Цивільному кодексі України спеціальних положень, пов'язаних із розв'язанням новопосталих приватноправових проблем – як складових предмета теперішньої рекодифікації відповідного законодавства; 14) розробка концептуальних положень і відповідного плану заходів щодо реалізації цивільно-правової політики України в особливих умовах – міжнародної миротворчої операції на тимчасово окупованих територіях українського Донбасу (футурологічний підхід); 15) осмислення і формування політико-правових завдань, що стануть на порядку денному після деокупації відповідних територій.

Успішне розв'язання новопосталих проблем у сфері приватноправових відносин, що повністю співпадають із суспільними інтересами, стане можливим завдяки науково обґрунтованій і системній державній діяльності, тобто шляхом реалізації цивільно-правової політики України.

18. Спростовано поширений у соціальних мережах, зокрема в «Інтернет», надуманий і шкідливий концепт (значною мірою актуалізований окремими членами українського Уряду) про недоречність і помилковість використання поняття «анексія» Криму, оскільки це ніби означатиме визнання зазначеного факту, легітимізує його, а тому пропонується послуговуватись винятково поняттям «тимчасово окупована територія» чи «спроба анексії» Криму. Відповідно до науково-правової позиції автора, що ґрунтується передусім на міжнародному праві, «Крим анексований» не дорівнює «Крим російський»: анексія є одним із видів агресії і тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. Міжнародна спільнота засуджує не лише російську окупацію, а й анексію Криму «та відкидає політику «додоконаного факту» (*fait accompli*), яка здійснюється Росією у сфері міжнародних відносин; ... відмовляється визнавати фактичну владу Росії над півостровом ...».

19. Визначено загальне духовне гасло – українську національну ідею, яка б об'єднала всіх наших співвітчизників; визнано раціональним добрати такий її вираз: «Від гармонії приватного, суспільного і державного – до заможних родин у процвітанні Соборної України». Власне на такий ідеї має ґрунтуватися цивільно-правова політика і водночас – цивільно-правова ідеологія.

20. До основних перспективних напрямів подальших наукових досліджень за темою дисертації належать, зокрема, такі проблеми:

цивільно-правова ідеологія; цивільно-правова політика України і права людини; реалізація цивільно-правової політики України в аспекті рішень ЄСПЛ; встановлення науково-прикладного значення, місця і потенціалу цивільно-правової політики України у міжгалузевих зв'язках з інвестиційною політикою держави; потенціал цивільно-правової політики України у сфері запобігання злочинності; новопосталі проблеми приватноправового характеру, зумовлені агресією РФ проти України; цивільно-правова політика України в аспекті формування та реалізації Стратегії економічного розвитку Донецької та Луганської областей (на підконтрольних уряду територіях); особливості

цивільно-правової політики України в умовах міжнародної миротворчої операції на тимчасово окупованих територіях українського Донбасу (футурологічний підхід); цивільно-правова політика України на шляху реалізації «Rule of Law Checklist»; завдання цивільно-правової політики України, що випливають з Угоди про асоціацію України з ЄС; міжнародна цивільно-правова політика.

Цей далеко не повний перелік актуальних проблем – додаткове свідчення того, що подальші різнопланові дослідження основ цивільно-правової політики України обумовлені наявністю реального соціального замовлення.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

- Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2020. 512 с.
- Музика Л. А. Проблеми права комунальної власності в Україні: монографія. Київ: Атіка, 2006. 228 с.
- Музика Л. А. Комунальна власність як економічна основа місцевого самоврядування. Проблема права комунальної власності в Україні. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: кол. монографія. За ред.: В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. Київ: Атіка, 2007. 864 с. (розділ IV, § 4.3, п. 4.3.7. С. 228–259).

Навчальні посібники і науково-практичні коментарі:

- Музика Л. А. Цивільне право України: посібник. Київ: Прецедент, 2006. 2018 с. (Матеріали до складання кваліфікаційних іспитів для отримання Свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; Вип. 4).
- Музика Л. А. Цивільне право. Довідник майбутнього адвоката / Т. В. Варфоломеева, Н. М. Мироненко, З. В. Ромовська (та ін.). Київ: Прецедент, 2010. 1151 с. (Музика Л. А. Цивільне право України. Розділ 4. С. 185–321).
- Музика Л. А. Закон України «Про третейські суди»: науково-практичний коментар. За заг. ред. Ю. В. Білоусова та П. В. Куфтирева. Київ: Правова єдність, 2008. 432 с. (ст. ст. 45, 47–50, 52–54. С. 190–194, 197–207, 216–223).
- Музика Л. А. Глава 14. Майно суб'єктів господарювання. Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. Д. М. Притики, І. В. Булгакової. Київ: «Юрисконсульт», «Юстініан». – 2010. 1088 с. (Гл. 14, С. 343–387).

Статті у наукових фахових виданнях України:

- Музика Л. А. Співвідношення приватного та публічного в цивільному праві України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2005. Випуск 3. С. 22–82.
- Музика Л. А. Територіальні громади як суб'єкти цивільного права та суб'єкти цивільних правовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2005. Випуск 4. С. 43–47.
- Музика Л. А. Цивільно-правова політика: сучасна актуалізація давньої проблеми. *Право України*. 2011. № 6. С. 154–160.

11. Музика Л. А. Захист права власності у контексті реалізації цивільно-правової політики. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2011. № 4. С. 87–94.

12. Музика Л. А. Поєднання приватно- та публічно-правового регулювання (на прикладі відносин у сфері запозичень). *Наука і правоохорона*. 2012. № 3. С. 204–209.

13. Музика Л. А. Взаємозв'язок цивільно- та фінансово-правової політики. *Право України*. 2013. № 1–2. С. 387–394.

14. Музика Л. А. Міжгалузєва категорія «гроші» у сфері цивільно- та фінансово-правової політики. *Наука і правоохорона*. 2013. № 4. С. 100–105.

15. Музика Л. А. Щодо конвергенції приватного і публічного у цивільному праві. *Право України*. 2014. № 1. С. 232–239.

16. Музика Л. А. Деякі питання рівнів (форм) реалізації цивільно-правової політики. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2014. № 2. С. 232–238.

17. Музика Л. А. Міжгалузєві зв'язки цивільного права: огляд окремих проблем. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. № 2 (30). Том 11. С. 19–30.

18. Музика Л. А. Окремі питання кодифікації: цивільно-правовий аспект. *Наука і правоохорона*. 2014. № 2. С. 268–274.

19. Музика Л. А. Про сутність міжгалузєвих зв'язків цивільного права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. № 2. С. 227–239.

20. Музика Л. А. Що є актуальним для сучасного цивільного законодавства України: модернізація, системне оновлення чи рекодифікація? *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 145–154.

21. Музика Л. А. Російська агресія і проблема правової політики України. *Наука і правоохорона*. 2015. № 1. С. 253–260.

22. Музика Л. А. Про приватне і публічне в цивільному праві. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія «Право». 2015. Випуск 1 (2). С. 116–120.

23. Музика Л. А. Російська окупація й анексія Криму 2014 р.: проблеми цивільно-правової політики України. *Наука і правоохорона*. 2015. № 4. С. 247–257.

24. Музика Л. А. Цивільно-правова політика України в умовах російської агресії: що робити? *Наука і правоохорона*. 2016. № 1. С. 272–282.

25. Музика Л. А. До питання визначення сутності та ознак правової політики. *Форум права*. 2016. № 1. С. 202–206.

26. Музика Л. А. Вплив судової практики на регулювання цивільно-правових відносин. *Електронне наукове видання «Порівняльне аналітичне право»*. 2015. № 6. С. 104–107. URL: http://pap.in.ua/6_2015/32.pdf

27. Музика Л. А. Кореляція предмета цивільного права та предмета цивільно-правової політики. *Наука і правоохорона*. 2018. № 1. С. 375–382.

28. Музика Л. А. Про соціальну обумовленість становлення цивільно-правової політики України (за результатами соціологічного дослідження). *Наука і правоохорона*. 2020. № 2. С. 21–34.

29. Музыка Л. А. Верховенство права як метод пізнання: обґрунтування наукової гіпотези. *Наука і правоохорона*. 2020. № 3. С. 40–61.

**Статті у зарубіжних виданнях,
включених до міжнародних наукометричних баз:**

30. Музыка Л. А. К вопросу об ответственности юридического лица. *Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство»*. 2013. № 4. URL: <http://esj.pnzgu.ru/page/10090>

31. Музыка Л. А. О гражданско-правовой политике Украины. *Общество и право*. 2013. № 1. С. 68–73.

32. Музыка Л. А. Кодифікація та декодіфікація: проблемні питання. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2015. № 3. С. 52–56.

33. Музыка Л. А. Окремі проблемні питання судової практики у сімейних справах. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 6. С. 128–132.

34. Музыка Л. А. Проблема современного понимания метода гражданского права. *Журнал юридических исследований*. 2017. Том 2. № 1. С. 125–131.

35. Музыка Л. А. Щодо предмета цивільного права. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 4. С. 87–93.

36. Музыка Л. А. Проблемы прав дитини у сімейних та кримінальних справах. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. № 5. С. 31–38.

37. Музыка Л. Фактори соціальної обумовленості становлення цивільно-правової політики України. *Art and Science*. 2020, Vol. 2. С. 51–86.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

38. Музыка Л. А. Про органи самоорганізації населення в Україні. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез міжнародної наукової конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.): у 3-х частинах. Частина друга. Хмельницький, 2007. С. 474–475.

39. Музыка Л. А. Щодо обов'язковості рішень третейського суду. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез міжнародної наукової конференції «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.): у 4-х частинах. Частина третя. Хмельницький, 2009. С. 474–475.

40. Музыка Л. А. Деякі питання практики третейського суду. *Дотримання прав людини при здійсненні правосуддя. Восьмі юридичні читання*: матеріали наук. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (Одеса, 14 травня 2010 р.). За заг. ред. Є. Л. Стрельцова. Одеса: Астропрінт, 2010. С. 296–298.

41. Музыка Л. А. Про цивільно-правову політику як новий науковий напрям. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 12–13 листопада 2010 р.): у 4-х частинах. Частина третя. Хмельницький, 2010. С. 173–174.

42. Музыка Л. А. Щодо актуальності дослідження проблеми цивільно-правової політики. *Правоосвітницька діяльність юридичних клінік на базі вищих навчальних закладів*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. За заг. ред. О. Л. Соколенко. Дніпропетровськ, 2011. С. 106–108.

43. Музыка Л. А. Вчення Є. Ерліха та цивільно-правова політика. *Концепція «живого права» Євгена Ерліха та сучасні проблеми правопізнання*: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (Чернівці, 27–29 вересня 2012 р.). Чернівці: ЧНУ, 2012. С. 192–194.

44. Музыка Л. А. Окремі аспекти цивільно- та кримінально-правової політики. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (1–2 березня 2013 року, м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ, 2013. С. 133–135.

45. Музыка Л. А. Взаємопроникнення приватного та публічного права. *Внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці держави*: збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції (2 квітня 2013 р. м. Київ). К., 2013. С. 82–84.

46. Музыка Л. А. Про міжгалузеві зв'язки у праві. *Общество, политика, экономика, право: взаимоотношения и взаимовлияние*: материалы международного научного форума. Институт фундаментальных исследований (26–27 февраля 2013 г., Харьков, Украина). Х.: ИФИ, 2013. С. 116–118.

47. Музыка Л. А. Зближення приватного і публічного у праві: окремі аспекти. *Проблеми взаємодії суспільства та держави у сучасному правовому просторі*: збірник матеріалів міжнародної юридичної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Київ, 27 лютого 2014 р.). К., 2014. С. 76–78.

48. Музыка Л. А. Про міжгалузеві зв'язки цивільного права. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: збірник наукових статей за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції (10 квітня 2014 р.). Житомир: ЖНАЕУ, 2014. С. 170–172. URL: <http://ir.znau.edu.ua/handle/123456789/1717>.

49. Музыка Л. А. Міжгалузеві зв'язки у праві: окремі питання. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 9–10 жовтня 2014 р.). Редкол.: В. Я. Тацій (голова ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та інші. Харків: Право, 2014. С. 154–157.

50. Музыка Л. А. Практика Європейського суду з прав людини як чинник регулювання цивільно-правових відносин. *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 4–5 березня 2016 р.). Дніпропетровськ, 2016. С. 30–33.

51. Музыка Л. А. Окремі питання цивільно-правової політики в сучасних реаліях. *Новый взгляд на евроинтеграционные процессы в Молдове и Украине: юридический аспект*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Кишинев, Республіка Молдова, 25–26 марта 2016 г.). O noua perspectiva a proceselor de integrare europeana a Moldovei si Ucrainei: aspectul juridic: conferinta internationala stiintifico-practica, 25–26 martie 2016. Institutul cercetari juridice si politice al academiilor de stiinta a Moldovei. Chisinau, Republica Moldova, 2016. [Ч. 1]. С. 260 – 262.

52. Музыка Л. А. Про доступність правосуддя в аспекті пріоритетності прав дитини: новий кодекс, старі проблеми. *Доступ до правосуддя у контексті*

судової реформи: матеріали Загальнонаціонального юридичного форуму (м. Северодонецьк, 25 травня 2018 р.). Северодонецьк, 2018. С. 100–103.

АНОТАЦІЯ

Музыка Л. А. Цивільно-правова політика України. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2021.

У дисертації здійснено теоретичне розв'язання актуальної науково-прикладної проблеми – розроблена концепція цивільно-правової політики України. У такий спосіб започатковано рух системного осмислення нового, відповідно до предмета дослідження, наукового напрямку у вітчизняному правознавстві. Зокрема, висунута й обґрунтована наукова гіпотеза про застосування верховенства права як методу пізнання (юридичного методу); досліджено реальний потенціал практичного запровадження в ужиток цього наукового методу через методiku його застосування – «Rule of Law Checklist» («Мірило правовладдя»). Започатковано дослідження соціальної обумовленості цивільно-правової політики; виокремлено такі її основні фактори: аксіологічні, історичні, соціально-економічні, правові, політичні, доктринальні (у сфері правознавства), правозастосовні та соціологічні. Досліджено поняття, систему та види міжгалузевих зв'язків цивільно-правової політики; проаналізовано форми реалізації цивільно-правової політики (доктринальну, правотворчу і правозастосовну).

Виявлено та систематизовано новопосталі проблеми-виклики у сфері реалізації вітчизняної цивільно-правової політики на тлі російської агресії проти України; окреслено актуальні національно- та міжнародно-правові засоби протидії російській агресії у цивільно-правовому напрямі.

Ключові слова: цивільно-правова політика, баланс інтересів, приватний інтерес, публічний інтерес, соціальна обумовленість, наукова гіпотеза, верховенство права, «Rule of Law Checklist», міжгалузеві зв'язки.

АННОТАЦІЯ

Музыка Л. А. Гражданско-правовая политика Украины. – *На правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Институт государства и права им. В. М. Корецкого Национальной академии наук Украины, Киев, 2021.

В диссертации осуществлено теоретическое решение актуальной научно-прикладной проблемы – разработана концепция гражданско-правовой политики Украины. Таким образом инициировано научное движение системного осмысления нового, в соответствии с предметом исследования, научного направления в отечественном правоведении. В частности, выдвинута и обоснованна научная гипотеза о применении верховенства права как метода познания (юридического

метода); исследовано реальний потенціал практичного впровадження в оборот цього наукового методу з використанням методики його застосування – «Rule of Law Checklist». Исследована социальная обусловленность становления гражданско-правовой политики Украины; выделены такие ее основные факторы: аксиологические, исторические, социально-экономические, правовые, политические, доктринальные (в сфере правоведения), правоприменительные и социологические. Исследовано понятие, система и виды межотраслевых связей гражданско-правовой политики; проанализированы формы реализации гражданско-правовой политики (доктринальную, правотворческую и правоприменительную).

Виявлені й систематизовані новоздані проблеми-виклики у сфері реалізації гражданско-правової політики на фоні російської агресії проти України; обзначені актуальні національно- та міжнародно-правові засоби протидії російській агресії в гражданско-правовому напрямі.

Ключевые слова: гражданско-правовая политика, баланс интересов, частный интерес, публичный интерес, социальная обусловленность, научная гипотеза, верховенство права, «Rule of Law Checklist», межотраслевые святы.

SUMMARY

Muzyka L. A. Civil and Legal Policy of Ukraine. – *On the right of the manuscript.*

Thesis for the Doctor of Science of Law in specialty 12.00.03 «Civil law and civil proceedings; family law; international private law» – V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

Thesis considers theoretical solution of an actual scientific and applied issue – the concept of civil law policy of Ukraine has been developed in it. In such way the progress of the systematic comprehension of a new, in accordance with the subject of research, scientific area in domestic jurisprudence was started. In particular, a scientific hypothesis about the implementation of the rule of law as a method of cognition (legal method) has been put forward and substantiated; the real potential of the practical implementation of this scientific method through the methodology of its application – «Rule of Law Checklist» has been studied.

The expediency of further increasing practice of an implementation of the newest methods of cognition in jurisprudence as perspective areas of methodological researches and tools (for example, SWOT-analysis and Lean-method) has been substantiated.

The concept, system and types of intersectoral relations of civil law policy have been studied; the forms of the implementation of civil law policy (doctrinal, law-making and law-enforcement) have been analyzed; new problems–challenges in the sphere of an implementation of domestic civil policy against the background of Russian aggression against Ukraine have been identified and systematized; current national and international legal means of the counteraction to Russian aggression in the civil law area have been outlined.

In the aspect of strengthening of scientific cognitive capabilities, it is considered to be expedient (and initiated by the author) to study the social conditionality of the formation of civil law policy of Ukraine. Productivity of the isolation of the following

main factors: axiological, historical, socio-economic, legal, political, doctrinal (in the field of jurisprudence), law enforcement ones, has been argued. Analyzed factors serve as convincing scientific argumentation of the need for the formation of domestic civil policy. They demonstrate the independent place of such a policy in the system of sectoral types of legal policy and at the same time are important for the science of civil law and the practice of its implementation.

According to the results of the author's sociological research, the logical conclusion has been drawn that the understanding and substantiation of the need for domestic civil policy is further facilitated by the characteristics of sociological factors that reflect the prevailing opinion of legal community on the reality of such area of the state activities and the need to develop such a doctrine.

Harmful consequences have been identified – real and potential, which are caused or may occur due to the absence (or improper level of functioning, denial, disregard) of civil law policy.

It was found out that the achievements of civil law policy can and should be applied in legal practice, in particular, in the field of justice: when formulating legal positions in court decisions; to achieve the unity of judicial practice; in the process of an analysis of judicial statistics, study and generalization of judicial practice; during the provision of methodological assistance by the higher court on the application of the law by lower courts; to prepare scientific opinions by the members of the Scientific Advisory Board at the Supreme Court.

New civil law problems have been identified and analyzed – current phenomena (events, facts, activities) caused by such hostile actions of the Russian Federation against Ukraine as aggression, temporary occupation of the part of our territory, annexation of Crimea. These problems caused the formation of a new political, legal, economic and social reality, which in general directly affects the functioning of public authorities, local governments, life, health, rights and interests of each person.

These problems must be taken into account, along with other activities, also within the legal policy of the state, and correspondingly – civil law policy. Adequate response of the state to Russian aggression requires forecasting and timely prevention of the spread of relevant negative phenomena, their blocking, minimization or complete elimination, which is carried out on the basis of formed political and legal strategy and tactics.

Keywords: civil law policy, balance of interests, private interest, public interest, social conditionality, scientific hypothesis, rule of law, Rule of Law Checklist, intersectoral relations.